

SREE

ANIRUDHA SAMHITA

one of

DIVYASAMHITA

in

PANCHARATRA

Edited by:

A. SREENIVASA IYENGAR

1956

(मेलुकोटा) यादवादि सम्पत्कुमारभगवान्

मारायणाचलोचुङ्गशुङ्गशुङ्गार मूर्तये ।

रामानुजार्थं पुत्राय सम्पत्पुत्राय मङ्गलम् ॥

FOREWORD

Sriyahpati, the Lord Supreme for the welfare of the animate and inanimate mankind, gave knowledge of science, merged himself with them manifested in incarnations as **Para**, **Vyuha**, **Vibhava** and **Antharyami**, and favoured the mortals with the way of attaining him. But though only a few succeeded in those difficult ways of practice many were not able to be benefitted. Hence the Lord had to manifest himself in his fifth form of **Archa**, the image after Himself. Thus this worship of the Supreme in the form of image paved the way for salvation and attainment of permanent bliss or happiness, **Moksha**. Thenceforward **Archa**, the image worship, commenced to run to this day.

How this worship of Archa is to be performed and devotion practised is available for us in **Pancharatra Agama**.

PANCHARATRA AGAMA

This Pancharatra Shastra is divided into four parts, **Jnana**, **Yoga**, **Kriya**, and **Charya**. This text though manifests the four Purusharthas **Dharma**, **Artha** **Kama** and **Moksha**, chiefly details the mode of worshiping the deity or the

Supreme Lord in the form of his own creation for the easy attainment of salvation or **Moksha**. The shastra describes various objects essential for mankind.

1. *Jnanapada*: This expounds the qualities of the Lord and the *Chetanas* and the cosmos created by the Supreme, the fourteen worlds, the seven seas, the Sun, Moon, and stars, planets, the administrators therein etc, the universe these planets created. This *Bhoga*, the enjoyment, being transient, the knowledge of science is needed to attain the permanent salvation, the bliss or the happiness and through that the mankind is liable to be freed from the endless Karma.

2. *Yogapada*—The second part deals with the Physical form, and the way to salvation with the knowledge of *Vedashastras* practising the *Upasana*, *Pranayama*, *Pratyahara* etc etc.

3. *Kriyapada*: The attaining of salvation as stated above proving more difficult, the easier mode of *Archa*, the image worship, for getting salvation came in and building temples, installation of images, processions, renovations, the mode of worship etc, commenced. As a

part of these and according to circumstances, details are also given of *Geo* and *Astrophysics*, *Administration*, *Citizenship*, etc.

4. *Charyapada*—This deals with the creed or application *Prayoga* detailed in *Kriyayada*.

The Pancharatra Agama is variedly interpreted in various Samhitas. The mode of image worship is modified for the Kaliyuga to follow the *Agamasashtra*. The temple constructions, installation of images, worship, the processions, etc are to be conducted as enunciated in the respective samhitas. The texts of Pancharatra sastra are known as *Samhitas*.

आगमा अष्टादश स्मृताः, “ तच्चेऽप्यष्टोत्तरशते ”
अष्टोत्तरसहस्राणि, सार्धकोटिप्रमाणेन कथितं तस्यविष्णुना.

As per above there are 18, 108, 1008 Samhitas consisting about *One and a half* crores of slokas.

But on research, names of 275 Samhitas are found. About twenty of these consisting of a lakh of slokas alone are printed which compares very poor with the one and a half crores mentioned above.

DATE

Though the Pancharatra Shastra and *Archa*, the image adoration remained from unknown times, the installation and worship of images continued to be conducted according to different shastras in different times.

कृते श्रुत्युक्तमार्गस्स्यात् त्रेतायां स्मृतिसंभवः ॥
 द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः ।
 श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजाकार्या युगत्रये ॥

It is enjoined that *Archa*, the image worship, during this Kali age has to be performed as enunciated in *Agama shashtra*.

द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥
 आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यज्ञेत् सुधीः ।
 नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥
 तेषामागममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्तमना ।

But the Agama shastra can have no room if there is no *Utsava Moorthi* or procession deity. Amongst the 108 pilgrimage places of *Bharata Khand* (Hindusthan) there was no *Utsava-moorthi* in the four chief centres of Melkote, Thirupati, Kanchi and Sreerangam, though the main *Moolamoorthi* image, was in existence.

In substantiating this, Sree Krishna and Balarama seem to have installed the *Utsava-moorthi* in Melkote about 3139 B.C. At about the same time in Sreerangam and thereafter in Conjeevaram the Utsavamoorthis seem to have been installed. The worship at Thirupathi is conducted according to Srouta rituals (Vai-khanasa Agama) the rituals adopted in the previous age.

ANIRUDDHA SAMHITA

Just as Vedas and Puranas, these Pancharatra shastras are divided into Satva, Rajasa, Thamasa Samhitas. The Samhita relating to *Satva* contain also a sub-division named *Divyasmhita*. Of various Divyasmhitas *Aniruddhasmhita* is one. This Aniruddha-smhita incorporates the varieties of worships, administration of Sciences, Raja Dharma, Town planning etc. During the upheavals of the country, despite calamities, our ancestors preserved these precious shastras valuing them more than their lives, riches, and property for the welfare of the coming generations.

The worship according to the *Pancharatra-Agama* commenced from the beginning of the

Kali age and the worship in the chief holy centres of *Melkote*, *Sreerangam*, and *Conjeevaram* has been as stated in the Ratnatraya or the Three Gems, *Satwata*, Powshkara and *Jaya Samhitas*. This arrangement commenced with *Melkote*, and those of *Sreerangam* and *Kanchi* followed later.

These are indicated in the following slokas—

वेङ्गटादिं विनान्येषु देवदेवस्य धामसु ।
रत्नेषु त्रिषु रत्नानि त्रीणि तत्राण्युपासते ॥
सात्वतं यदुशैलेन्द्रे श्रीरङ्गे पौष्करं तथा ।
हस्तिशैले जयांख्यं च साम्राज्यमधितिष्ठति ॥
पारमतत्रं हस्तिशैले श्रीरङ्गे पारमेश्वरम् ।
ईश्वरं यादवाद्रौ च कार्यकारी प्रचार्यते ॥
श्रीरङ्गाद्यादवाद्रेश्व हस्तिशैलो विशिष्यते ।

During the course of research the genealogy of the Samhita comes to light as follows :

SRI RANGAM	MELKOTE	KANCHI
	Satvata	Jayakhya
Powshkarasamhita	Easwara	Padma
Parameswara	Brahma	
	Vishnu	

All Acharyas prior to 13th century down to *Shankaracharya* have quoted in their texts names of various sambhitas. Inscriptions and coins of 1300 A D to 1500 B C also substantiate this fact.

The knowledge imbedded in these unprinted books will not fail to augur well to the prosperity of the nation.

It is highly gratifying to note that the Mysore Government have been helping to print the texts of these Agama shastras for the lasting glory of the nation.

Mysore,
6—11—1956

A. Sreenivasa Iyengar-

श्रीः

अ नि रुद्ध सं हि ता

१८६५७

इयं खलु अनिरुद्धसंहिता नाम पाञ्चरात्रागमसम्बन्धिनी दिव्यागमनाभ्ना प्रथिता भगवतश्चातुरात्म्योपासनप्रतिपादिकेति आगमज्ञानां विदितचरमेव ॥

अस्याश्च शोधनावसरे आदर्शी कृताः कोशाल्यः ।

१. अडैयार पुस्तक भाण्डागारस्थित कोशात् प्रतिरूपितः प्रधानभूतः समग्रः नागराक्षरमयः शुद्धः “ क ” संज्ञितः ।

२. मैसूरु राजधानीस्थित राजकीय पुस्तकभाण्डगारस्थितः—तालपत्रात्मकः समग्रः ग्रन्थाक्षरमयः “ ख ” संज्ञकः प्रायेणाशुद्धः ।

३. मद्रास् राजधानीस्थित राजकीय पुस्तक भाण्डागारस्थितः कागदपत्रात्मकः ग्रन्थाक्षरमयः “ ग ” संज्ञकः प्रायश्चुद्धः ।

इत्येवं कोशत्रितयं अबलोक्य परिष्कृता वर्तते ॥

इह खलु श्रियःपतिः परमकारुणिको भगवान् आश्रित वात्सल्यैकजलधि: सर्वेषां पुरुषाणां हेयोपादेय वस्तुविवेचनाय “ हर्तुं तमस्सदसती च विवेकुमीशो मानं प्रदीपमिव कारुणिको ददाति ” इत्युक्तप्रकारेण सकलजनाज्ञानान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानदूरीकरणाय च अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया असम्भाव्यमानभ्रमविप्रलभ्मादि देषगन्धवेदाख्यं प्रमाणं अखिलचेतनोज्जिजीवयिषया प्रथमवतार्य तदनन्तरं “ इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपबृहयेत् । विभेत्यल्पश्रुतात् वेदः मामयं प्रतरिष्यति ” इति शास्त्रोक्तरीत्या अतिविततगभीर वेदार्थस्य अल्पश्रुतैः मन्दमतिभिः दुरगमत्वेन तद्विशदीकरणस्य इतिहासपुराणश्रवणसम्पाद्यतया स्वयमेव इतिहास पुराणानि सधर्मशास्त्राणि वसिष्ठ पराशरपाराशर्यशुकशौनकमन्वादिभिः प्रवर्तयामास ॥

एवमपि—

यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥

इत्युक्तरीत्या सत्वादिगुणविशिष्टं चतुर्मुखादिप्रणीतानां तत्तद्विशिष्टदेवतापारम्यप्रतिपादकतया वेदार्थनिर्णयमलभमानान् पुरुषानवलोक्य तेषामुज्जीवनार्थं तत्त्वहितं पुरुषार्थप्रमितिजनकं प्रधानं पाञ्चरात्रासुशब्दितं शास्त्रं प्रणिनायं । ऋस्यस्य पाञ्चरात्रस्य प्रणेता नरायण एवेति

“ पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयं ” इत्यार्षवच्च-
नेनावगम्यते । अस्य च पाञ्चरात्रस्य सकलजन श्रेयस्करत्वं
महाभारते मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डे अभिहितम्—

गृहस्थो ब्रह्मचारी चेत्यारभ्य—

इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुक्तमम् ।

ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टं अथर्वांगिरसैस्तथा ॥

भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ॥ इति
एवं हिततमत्वेनोदित पाञ्चरात्रोदितो वेदः भगवन्तं (वासु-
देवमेव) नारायणमेव सकलजगदादिकारणं मुक्तप्राप्यं,
तदाराधनरूपाऽनभिसंहितफलकर्मज्ञानाङ्गकमुपासनं प्रपर्ति
तत्प्राप्तिसाधनं प्राह ॥

आगम व्यपदेश्यः.

तादृश भगवदाराधन बोधकं आसबाक्यं पाञ्चरात्रा-
गमशब्दव्यपदेश्यं—यथा ॥

आगमो ह्यासवचनं आस्ति दोषक्षयं विदुः ।

क्षीणदोषोऽनुतं वाक्यं न ब्रूयात् हेत्वसम्भवात् ॥

तत्त्वशास्त्रेषि—

सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र च ।

आगमं शास्त्रमासानां . . . . . ॥ इति ॥

एवंच औपनिषदसिद्धान्तस्यैव उपर्युक्ततया पाञ्चरात्राचा-
गमानां प्रवृत्तिः सिद्धान्तभिः अभ्युपगम्यते । अत एव

प्रमाणनय तत्वालोकालङ्कारे देवसूरिभिः “ आप्सवचनादा-
विर्भूतमर्थविशेषसंबेदनमागमः ” इति उपचारादाप्सवाक्यं
च आगमः इत्युक्तं भवति । अस्य दिव्यागमनाम्ना प्रथि-
तस्य पाञ्चरात्रस्य भगवतश्चातुरात्म्योपासन प्रतिपादकत्व-
मागमज्ञैः अभ्युपगतमेव । एतदनुरोधेन क्रुष्योऽपि देशकाल
वर्तमानाननुसृत्य व्यरीरचन् । तदुक्तं—

कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् ब्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।

द्वापरे तु पुराणोक्तः कलौ त्वागमसम्मतः ॥

श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या युग्मत्रये ।

आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ इति ॥

आगमविभागः.

कर्मकाण्डप्रणीताः विधयो यथा त्रैगुण्यविषयाः
तद्वत्—आगमा अपि (सात्त्विक राजस तामस भेदेन)
त्रैगुण्यविषयाः वर्तन्ते । तदुक्तं—आगमाल्लिविधाः प्रोक्ताः
सत्वराजसतामसाः । इति । परन्तु—

असारं अल्पसारञ्च सारं सारतरं त्यजेत् ।

भजेत्सारतमं शास्त्रे रत्नाकर इवामृतम् ॥

इत्युक्तरीत्या सारतमस्यैवोपादेयता । सारतमश्च सा-
त्त्विकागमः । “ सात्त्विका मोक्षफलदाः राजसाः स्वर्गदाः
स्मृताः ” इत्युक्तेः ॥

पाञ्चरात्रं प्राशस्त्यम्

कृतस्नस्य पाञ्चरात्रस्य भगवन्मुखविनिर्गतत्वेनैव प्राशस्त्यमवगन्तव्यं यथा पादेऽपि—

तद्वत्सर्वेषु शास्त्रेषु पाञ्चरात्रं प्रशस्यते ।

सर्वेषामपि शास्त्राणां सारभूतं हरेः प्रियम् ॥

रहस्यं पाञ्चरात्राख्यं ऋषयो ह्यभिलेभिरे ।

इति “ किञ्च—अस्य पाञ्चरात्रस्य दिव्यागमसंज्ञापि विष्णुरहस्यादौ ख्याप्यते ”—

श्रौतं वैखानसं प्रोक्तं वासिष्ठं स्मार्तमुच्यते ।

पाञ्चरात्राभिधं शास्त्रं दिव्यागममितीरितम् ॥

ईश्वरसंहितायामपि—“ अतो दिव्यात्परतरं नास्ति शास्त्रं मुनीश्वराः ” इति ॥

आगमग्रन्थाविर्भावपरम्परापि काचन श्रूयते । पौष्करतः पारमेश्वरसंहिता, सात्वततः ईश्वरसंहिता, जयातः पाद्मसंहिता चेति । अस्यां अनिरुद्धसंहितायां पौष्करसंहितोक्तप्रकारः सात्वतोक्तप्रकारश्चावलम्बितः इति ज्ञायते । यथा—

पौष्करोक्तप्रकारेण यत्रं विष्णुमथापि वा ।

वासुदेवाख्ययत्रं वा सात्वतोक्तमथापि वा ॥ २४-७६ ॥

आहत्य पाञ्चरात्रसंहितांसु—प्रत्येकं ज्ञानयोग क्रियाचर्यापादभेदेन चत्वारः पादाः—तत्र वेदान्तयोगः ; धर्म, पाक, शिल्प, ज्योतिष, विषयाः । तत्रापि, विष्णवाराधन,

आलयनिर्माण, उत्सवविशेष, प्रतिष्ठाकरण, मच्चपुरश्वरण, ग्रायश्चित्त, शान्तिकर्म काम्यकर्म विधानैः, तद्भूतया भूगोलखगोलविचाराः, रत्नपरीक्षाविधयः, राज्यभारक्रमः, नीतिशास्त्रविचाराः; भौतिक शास्त्रविचाराश्च तत्र तत्र विविच्यन्ते । अत इयं अनिरुद्धसंहिता सर्वेषामुपादेयेति विद्यः ।
धन्यवादाः.

पञ्चरात्रागम विभागेषु वेदान्तभागेषु च केषाञ्चित् प्रकाशकानां श्रद्धालूनां, श्री यदुगिरि यतिराज आसूरि सम्पत्कुमार रामानुजमुनीनां ज्ञापकार्थं प्रकाशिता सती स्वाचार्यसन्निधौ भक्तिश्रद्धापुरस्सरतया इयं अनिरुद्धसंहिता समर्प्यते ॥

श्रीमन्हाराज संस्कृत कलाशाला अध्यापकानां विदुषां स्त्रो रामस्वामैय्यंगार्याणां, तथा डाकटर बिरुदाङ्कित श्रीमान् हैच. आर. आर. अय्यंगार, एम.ए. महनीयानां च अन्थशोधन समये प्रकटित साहाय्यस्य मम हृद्गतां कृतशतां प्रकटीकर्तुमुत्सहे ॥

अस्याश्च संहितायाः मुद्रणे महीशूर संस्थानाधिपति श्रीमन्महाराजनियमानुसारेण प्रवृत्तानां तत्तदधिकारिणां साहाय्येन प्रकाशपदवीं नीता इयं लोककल्याणायउपयुक्ता भूयादित्याशास्त्रहे ।

भवतां वशं वदः,
आसूरि श्रीनिवासय्यंगार्यः-

अनिरुद्धसंहितायां अध्यायानां विषयाः

लॉर्ड लैटरमैन

अध्यायः	पुटसङ्ख्या
१ शास्त्रावतरणम्	१
२ शास्त्रप्रशंसा	६
३ आचार्य लक्षणम्	९
४ शास्त्रदीक्षाविधिः	११
५ यज्ञविधानम्	१५
६ मण्डलानां विधिः	२२
७ चक्राब्जमण्डलम्	३०
८ कुण्डविधिः	३५
९ अभियेकविधिः	४२
१० राजलक्षणम्	४८
११ ग्रामादिनिर्माणम्	५५
१२ ब्रेरलक्षणम्	६०
१३ अङ्गरार्पणम्	६३
१४ जलाधिवासः	६७
१५ प्रतिष्ठाविधिः	७३
१६ सदाचारविधिः	७८
१७ समाराधनविधिः	८३
१८ अग्निकार्य बलिप्रदानविधिः	९४

अध्यायः	पुटसङ्ख्या
१९ स्लपनविधिः	१९
२० ध्वजारोहण विधिः	११३
२१ महोत्सव विधिः	१२८
२२ दमनारोपण विधिः	१४१
२३ मासोत्सव विधिः	१४९
२४ पवित्रारोहणम्	१५४
२५ जयन्ती कृत्तिकोत्सव विधिः	१७२
२६ (नीराजन) अध्ययनोत्सव विधिः	१७८
२७ संचरत्सरोत्सव [स्नान] विधिः	१८१
२८ तिलदान विधिः	१८५
२९ संप्रोक्षण विधिः	१८७
३० प्रायश्चित्त विधिः	१९०
३१ गर्भन्यास विधिः	१९६
३२ बलिपीठ प्रतिष्ठापन विधिः	१९९
३३ विष्वक्सेन प्रतिष्ठा विधिः	२०४
३४ भक्तप्रतिष्ठा विधिः	२०६

पाठान्तरम् स्वलित शोधनञ्च.

अङ्गेभूतेः

पुठम्	श्लो.	सं.	मुद्रितग्रन्थे	पाठान्तरम्
२	७	चन्दनै		चम्पकै
	१०	उद्यादित्य		उदयादित्य
३	२४	विराजितः		विभूषितः
६	४३	मुक्तिमार्गः प्रसिध्यति	मुक्तिमार्गं प्रयास्याति	
७	११	शुद्धमच्छिद्रं		शुद्धमच्छिद्रं
८	१९	विदोदानं		विदेदानं
”	”	जंफलं		सम्मितम् युक्तः
९	४	लोलुपंमनः		लोलुपाननम्
”	५	निरतं		प्रयुतं
१०	१०	योगाग्नि		यागाग्नि
१२	१७	बीजपात्रे तथाबीजं तत्त्वमन्त्रेण वापयेत्	इति	
		साधु		
१७	१८	तिलमुद्रयवामाषाः सर्षपश्चालिरेव च । निष्पाव		
		श्चप्रियहुश्च पते वीजाष्टकाः स्मृताः इति		
		साधु		
१३	२०	चतुस्थानमर्चनं		त्रिस्थानमर्चनं
१३	२३	मच्चोदितं		तच्चोदितं
१५	३३	तच्चदीक्षा		मच्चदीक्षा
”	३४	वैश्यक्षत्रिय शूदाणां	इति	साधु

पुटम्	श्लो.सं.	मुद्रितग्रन्थे	पाठान्तरम्
१६	५	साधकः	पूर्ववत्
"	६	समालिखेत्	समन्वितम्
"	११	ऐकाङ्गुलमानतः	नीलनीरजपत्रवत्
१८	२४	पीठगात्रककोणे	पिङ्गलाकारकोणे
२३	८	यच्चकोच्चं	कर्णिकोधर्वं
"	१०	भवेत्पीठं	बहिःपीठं
"	"	ब्रजेत्	मृजेत्
"	१२	वृत्तिभ्यां	पङ्गिभ्यां
"	१२	ऐकीकृत्य	एवंकृत्वा
२४	१४	तत्पदे	तत्पाश्वे
२४	१४	त्रयंत्रयं	द्वयंद्वयं
	१९	द्विचतुष्क	त्रिचतुष्क
२७	४४	सितादि	रक्तादि
	४७	स्थानं तु	स्थापनं
२८	५६	स्नपनेच फलोत्सवे	प्रतिष्ठाया विशेषतः
२९	५९	कुम्भमण्डलविवाहौ	इति श्लोकानन्तरं 'कुम्भ-
		माराधनं वापि अग्निबीजं च पूजने'	इति
		'ग' कोशे दद्यते ।	
३१	१४	त्र्यङ्गुलं	द्व्यङ्गुलं
३२	२५	ऐकद्वास्कृतं चैव	चकद्वादशकं
३३	२६	पिपलोदरक	पिप्रीलिकोदरं
३३	२८	रुचि -	विचि

पुटम्	श्लो.सं.	मुद्रितग्रन्थे	पाठान्तरम्
३३	३०	प्रधिसंघं	वीथिसंघं
३५	१	कृत्तं मध्या	वृत्तमाध्यं भवेद्वृधः
"	३	कुंभवेदिं	कुण्डवेदिं
३५	७	गदायोनि	योन्याकार
	८	चतुर्दशं	त्रयोदशं
३७	२८	खण्डचन्द्रकम्	कुण्डचन्द्रकम्
३८	३४	पद्मपत्रं	पद्मक्षेत्रं
३९	३९	च दक्षिणम्	विचक्षणम्
"	४२	चतुर्जर्वालां	चतुर्द्वारां
४२	४	वा भवेत्	वापयेत्
४३	६	च्छाख्वचित्तमः	सूत्रवित्तमः
४४	१७	भूति	भूमि
५०	१६	बालरक्षण	कालरक्षण
५१	२६	कन्यादानं इति श्लोकानन्तरं व्यवहारं नृपः पश्येत् ब्राह्मणौ सहनित्यशः	इति 'ख' 'ग' कोशे दृश्यते
५२	३८	उत्ताननं	उक्तस्तानं
५३	४५	क्रोशद्वयं	क्रोशमात्रं
५३	४७	दहाते	लभ्यते
"	४९	नीराजनमलीकयेत्	निरतादिनलोचयेत् ?
५४	५७	वर्तमनः	वित्तमः
५५	५	वर्धनम्	मुत्तमम्

पुटम्	श्लो.सं.	मुद्रितग्रन्थे	पाठान्तरम्
५६	२७	रथकारजनैश्चैव	इति श्लोकानंतरं
		राजराजगृहेनैव	वेदव्यासं प्रकारयेत् ।
		पुरोहितं गुरोश्चैव दैवतं च तथैव च ॥	
		इति 'क' कोशे दृश्यते ।	
५८	२९	शङ्खस्थापन	शङ्खस्थापन
६०	३	भर्गद्वार	गर्भद्वार
"	४	मात्रं मध्यं च मुष्टिकम्-मानमात्रन्तदुच्यते	
		स्थापने	स्नपने
६५	२२	पत्रं	पात्रं
६९	२१	यजेत्	न्यसेत्
७०	२७	मोदये	आनये ?
७१	३६	गण्डस्थं	कण्ठस्थं
"	"	स्मृतं	मृत्तिकाः
७२	४३	घटंविप्र	कुंभदीपं
७४	९४	गुरु	कृत्वा
७५	२२	संहति न्यास	तत्वन्यास
७६	२७	अनपूजां	वाञ्छपूजां
"	३१	वासुदेवान्	द्वारदेवान्
७७	३६	वस्त्रराच्छादयेदिति	श्लोकानंतरं
		गन्धलेपं ततः कृत्वा प्रासादस्य समन्ततः	
		इति 'ख' 'ग' कोशे दृश्यते ।	

पुटम् श्लो.सं. मुद्रितग्रन्थे पाठान्तरम्

८२ ३४ तर्जन्यादिति श्लोकानन्तरं

षडंगन्यासंततः कृत्वा दिग्बन्धं चाटुकारयेत् ।

अग्निप्राकारकं कृत्वा चक्रं प्राच्यादिषु न्यसेत् ।

करशुद्धिं त्रिधा कृत्वा चोटिका दर्शनं भवेत् ।

इति ‘क’ कोशे दृश्यते ।

८५ १७ तदुपायकम् मुक्त्युपायकम्

८६ १९ सर्वज्ञान सर्वज्ञ

८८ ४७ पाद्यमेव वा पत्रमेव च

९० ६५ मङ्गलं तथा द्रविडं तथा

९१ ७४ परिस्थितम् पुरस्सरम्

९२ ८६ तथा चोर्ध्वं च पुण्ड्रकम् - मृत्सनया श्वेतपुण्ड्रकम्

९३ ९१ पायसं इति श्लोकानन्तरं

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं लेहां चोर्ध्वं तथैव च
इति ‘ग’ कोशे दृश्यते ।

९३ ९३ तच्चदानं पितृदानं

९४ ३ दक्षिणे पार्श्वे पश्चिमेभागे

९५ ९ उत्तानं उत्तानानि

,, ११ अग्नेरुत्तर अग्नेर्दक्षिणतः

९६ ४८ संप्रविश्याथ सन्निवेश्याथ

पुटम्	श्लो.सं.	मुद्रितग्रन्थे	पाठान्तरम्
१००	३	त्रिविधं	द्विविधं
„	३	सहस्रं तदर्थकञ्च	सहस्रेकलञ्चं चैव
१०२	२१	नवकादिषु	नवधटीषु ?
१०६	६१	कर्पूरं	कच्चोरं
„	६५	चूतमारग्वधं	आमलकं
११०	१०१	नवाङ्गं विश्वमेव च	पुश्चांगं विलः मेव च
१११	१०५	कर्चूरं	तक्कोलं
११७	३४	कलशं	सकलं
१२१	७०-८०	‘ख’ ‘ग’ कोशे न दृश्यते	
२३१	३१	मुख्यकल्पे तु	अनुकल्पे तु
„	„	अष्टकुण्डं	चतुष्कुण्डं
१४३	१९	देवान्	बेदान्
„	२२	पिण्डमाचरेत्	तृसिकारणम्
१५०	१२	विविधं	द्विविधं
१५१	२८	श्लोकानन्तरं मण्डपालंकृतिं चैव तत्तद्रव्येण साधकः । पूजया संपुटीकुर्यात् प्रथमं पादमानकम् । द्वितीयं जानुमानं स्यात् तृतीयं चोरुमानकम् । चतुर्थं कटिमानंस्यात् शिवमानेषि वा भवेत् । इति ‘ख’ ‘ग’ कोशे दृश्यते ।	
१५२	२३	पङ्कजोत्सवं	शरत्कालोत्सवं

पुठम् श्लो.सं.		मुद्रितग्रन्थे	पाठान्तरम्
१५२ २८	श्लोकानन्तरं	तद्वलैः मण्डलं कुर्याद्यात्राबिंचं	तथैव च इति दृश्यते
„ ३४	गजोत्सवे तु	गन्धोत्सवे तु	
१६७ १२१	तात्विकं	सात्विकं	
१६८ १२४	मण्डयेद्	मण्डले	
१७५—२८	कृत्तिकापर्वयुग्मेन-	कृत्तिकासर्वविध्नेतु	
१९० ७	द्रव्यमत्र	मत्रतत्र	
१९१ १२	ततः पूजां	नित्यपूजां	
११७ १०	श्लोकानन्तरं	कुंभवस्त्र स्तमायुक्तं सत्र मत्र समन्वितं इति 'क' कोशे दृश्यते	

ब्रह्मद्वारा लिखित

स्वलित शोधनम्

२	१४	मार्गे	मार्गे
३	१७	पादविप्रैः	पादवप्रैः
४	२६	विस्मयाविष्टाः	विस्मयाविष्टः
५	३५	महान्त्यपि	महान्त्यपि
६	१६	विप्रं	विप्रं
„	१७	दरयात्रा	दूरयात्रा

पुटम्	स्थो.सं-	मुद्रितप्रन्थे	शु. पा.
९	१	नियत	नियतं
„	५	शास्त्र	शास्त्रं
१०	१०	शंक	शङ्क
११	१८	द्विजः	द्विजात्
१३	१६	ब्रह्माविष्णु	ब्रह्माविष्णु
१४	२०	समानसि	समनयि
१५	३	लृप	क्लृप
१५	४	ब्रह्मवृत्त	ब्रह्मवृत्त
१६	१०	परिकीर्तिं	प्रकीर्तिं
„	११	पीठादिकान्	पीठादिकान्
२७	२०	बुध्या	बुध्या
२४	१७	नदकं	नंदकं
२७	४८	पीठादिक्षवृष्टके	पीठादिक्षवृष्टके
२८	५४	पावकाश्चैव	पावकश्चैव
११	७६	तुष्टा	स्तुत्वा
११	४७	मुक्तमन्यो	भुक्तमन्यो

(मेलुकोटा) यादवादि सम्पत्कुमारभंगवान्-

नारायणाचलोच्चुक्षशङ्खशङ्खार मूर्तये ।

रामानुजार्थं पुत्राय सम्पत्पुत्राय मङ्गलम् ॥

॥ हरिः ओम् ॥

श्री पाञ्चरात्रे

अनिरुद्धसंहिता

हिमाद्रिशिखरे क्षेत्रे सर्वसिद्धनिषेविते सर्वविद्याधरैस्सर्वं गन्धैर्वैश्चैव सेविते ।	१
सर्वसिद्धमुनिश्रेष्ठैः सर्वदेवैस्समाकुले नानामृगसमाकीर्णे नानापश्चसमाकुले ।	२
नानावृक्षसमाकीर्णे नानापुष्पसमाकुले नानापश्चिसमाकीर्णे सुवर्णद्रुममण्डिते ।	३
मृगनाभिसमायुक्ते काञ्चनस्थलशोभिते क्रमुकैर्नालिकैरश्च केतकैरुपशोभिते ।	४
अप्सरोभिः समाकीर्णे मातङ्गैरुपशोभिते मुनिमुख्यैस्समाकीर्णे राश्रमैरुपशोभिते ।	५
वापीकूपतटाकाद्यैः पञ्चगैरुपशोभिते तृणशष्पसमायुक्ते पुंनागैरुपशोभिते ।	६

- चन्द्रनैर्वकुलैश्चैव पद्मपण्डैसमाकुले
कुमुदोत्पलकहौरैः निधिरत्नैः समाकुले । ७
- मातुलुङ्गसमायुक्ते पनसैरुपशोभिते
गोगजैश्च समाकीर्णे ब्राह्मणैश्च समावृते । ८
- तस्मिन्मध्ये समासीनमाश्रमे परमात्मने
भृगुं वेदविदां श्रेष्ठमात्मध्यानपरायणम् । ९
- वेदवेदाङ्गतत्त्वं सर्वशास्त्रार्थकोविदम्
उद्यादादित्यसंकाशं चन्द्रविंशतिभाननम् । १०
- पवित्रपाणिसंयुक्तं कृष्णाजिनधरं परम्
प्रशान्तमनसं सौम्यं वीरासनसमन्वितम् । ११
- पार्श्वस्था मुनयः सर्वे प्रणिपत्य जगद्गुरुम्
ऊचुत्सं मुनयस्सर्वे एतद्वाक्यमतन्द्रिताः । १२
- वेदस्सर्वे समासेन साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः
त्वत्तः कमलवत्राक्ष श्रुताः पूर्वं दयापर । १३
- श्रेयो मार्गे न पश्यामः तद्वदस्य महामुने
एतच्छ्रुत्वा महाप्राङ्गः प्रोवाच स महामुनिः । १४
- भृगुः—
पुरा तपःप्रभावेन श्वेतद्वीपमुपागमम्
क्षीरसागरमध्ये तु प्रासादं पुष्पवाहनम् । १५

- गोपुरैश्च समायुक्तमनेकावरण्युतम्
बहुमण्डपसंयुक्तं बहुपादसमन्वितम् । १६
- उद्यानादि समायुक्तं पादविश्रैः ? प्रतिष्ठितम्
प्रस्तरैश्च समायुक्तमनेकतलसंयुतम् । १७
- तोरणैः पञ्चरैयुक्तं पताकाभिरलंकृतम्
गरुडैश्च समायुक्तं कोणसिंहसमन्वितम् । १८
- प्रासादं संप्रविश्याहं हेमाद्रिसद्वशाकृतिम्
तत्प्रणम्य महाप्राज्ञं अन्तरं संप्रविश्य च । १९
- प्रदक्षिणं क्रमात्कृत्वा आदिमूर्तिं संप्रणम्य च
विमानोत्तरपाश्वे तु अनिरुद्धं प्रणम्य च । २०
- तस्यान्तिकं समासाद्य पूजयामि जगत्पतिम्
पूर्वोक्तक्रमयोगेन चतुःस्थानार्चनैर्युतम् । २१
- आसनाद्युपचारैश्च अष्टर्यादिद्रव्यसंगतैः
निवेदनैरपूपाद्यै मधुर्पुरस्सरम् । २२
- इत्येवं चिरकाले तु याते प्रत्यक्षमादिशत्
देवदेवो जगन्नाथोऽनिरुद्धः परमःपुमान् । २३
- नीलमेघनिभशान्तश्चन्द्रविश्वनिभाननः
हारकेयुरसंयुक्तो मकुटेन विराजितः । २४

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविराजितः
पीताम्बरधरः स्वग्वी शङ्खचक्रगदाधरः । २५

आविरासीज्ञगन्नाथः कृपया परया विभुः
तं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टाः स्तोत्रैः स्तुत्वा जगत्पतिम् । २६

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते गरुडध्वज
नमस्ते भुवनाधार नमस्ते चतुर्गात्मक । २७

नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते करुणाकर
नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते श्रीधराय च । २८

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते लोकपावन
स्तोत्रेणानेन विप्रेन्द्र प्रसन्नोभूजनार्दनः । २९

श्री भगवान्—

वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तवानघ

भृगुः—

विदितसर्वशास्त्रार्थो वेदवेदाङ्गकं परम् । ३०

त्वत्प्रसादेन देवेश श्रुतं पूर्वं मया विभो
मुक्तिमार्गं न पश्यामि इदानीं तद्वदस्व मे । ३१

श्री भगवान्—

पञ्चरात्रोक्तमार्गेण भुक्तिर्भुक्तिश्च जायते
पञ्चरात्रादते विप्र मुक्तिमार्गं न विद्यते । ३२

भूगुः—

पञ्चरात्रं च किं देव केन प्रोक्तं जगत्पते
श्रुतं केन हृषीकेश मुक्तिः केन प्रलभ्यते । ३३

पञ्चरात्रस्य शब्दस्य कश्चार्थो ब्रूहि तत्त्वतः

श्री भगवान्—

पञ्चरात्रं मया प्रोक्तं लोकानां हितकाम्यया ३४

ब्रह्मेन्द्ररुद्रदेवांश्च श्रावयामास भूतले
सांख्ययोगादिशास्त्राणि रात्रीयन्ते महान्त्यपि । ३५

तत्सन्निधौ समाख्यासौ तेन लोके प्रवर्तते
चन्द्रतारागणं यद्वच्छोभते नैव वासरे । ३६

तथेतराणि शोभन्ते पञ्च नैवास्य संनिधौ
पञ्चत्वमथवा यद्वद्वीप्यमाने दिवाकरे । ३७

ऋच्छन्ति रात्रयस्तद्विदितराणि तदन्तिके
तस्मात्पञ्चरात्राख्यं ब्रह्मा लोकपितामहः । ३८

प्रणवं पञ्चसंभूतं पञ्चरात्रमिति स्मृतम्
पञ्चत्वाज्जायते जन्तोः पञ्चरात्रमितिस्मृतम् । ३९

पञ्चरात्रप्रकारेण येऽर्चयिष्यन्ति मानवाः
नारायणं जगन्नाथं ते यान्ति परमां गतिम् । ४०

पञ्चरात्रमिदं शास्त्रं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्
मच्छासनमिदं शास्त्रं मिदं गृहीष्व सादरम् । ४१

मत्प्रसादाद्विशेषेण शास्त्रपारंगतो भव
इत्युत्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयत । ४२

अहं शास्त्रं समादाय गमिष्यामि ममाश्रमम्
एतच्छास्त्रमुपाश्रित्य मुक्तिमार्गः प्रसिध्यति । ४३

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
शास्त्रावतरणं नाम प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

भृगुः—

पञ्चरात्रं समादाय दीक्षा तेनैव मार्गतः
अनिरुद्धप्रशस्तेन पञ्चरात्रेण मीयते । १

ऋषयः—

पञ्चरात्रमिदं कीटक् तद्वदस्त्रं महामुने

भृगुः—

पञ्चरात्रं महाज्ञानं नारायणसमीरितम् । २

पञ्चरात्रात्परं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति
ब्राह्मणः सर्ववर्णेषु यतिश्चाश्रमिषूत्तमः । ३

यद्वद्दङ्गा च तीर्थेषु देवतेष्वपि चाच्युतः
अश्वत्थः सर्ववृक्षेषु नक्षत्रेषु च चन्द्रमाः । ४

आदित्यानां यथा विष्णु रुद्राणां शंकरो यथा
वेदानां सामवेदस्तु नराणां च नराधिपः । ५

शास्त्रेष्वपि च सर्वेषु पञ्चरात्रं तथा भवेत्
यथा हि सर्वदेवानां वरिष्ठो विष्णुरब्ययः । ६

तथा सर्वेषु शास्त्रेषु पञ्चरात्रं वरिष्ठकम्
श्रुतिमूलभिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् । ७

पञ्चरात्रं विशेषेण विष्णुना भाषितं यथा
अतः प्रमाणं लोकेऽस्मिन् धर्मशास्त्रेषु सर्वशः । ८

धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु आगमेषु विशेषतः
पुराणेष्वपि सर्वेषु पञ्चरात्रं प्रमाणकं । ९

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्
श्रोतारो मूर्तिभेदाश्च ऋषयश्च पितामहाः । १०

वैष्णवं शासनं शुश्रमच्छिद्रं पापनाशनम्
हितार्थं सर्वभूतानामादिदेवेन चोदितम् । ११

- चतुष्पादसमायुक्तं चतुर्वर्गफलप्रदम्
पञ्चमं वेदमाख्यातं पञ्चरात्रं तु पावनम् । १२
- पुण्यानां हि महत्पुण्यं पावनानां हि पावनम्
पुराणानां पुराणं हि धर्माणामपि धर्मकम् । १३
- भगवद्भक्तजैश्चैव भगवच्छास्त्रमुच्यते
पुराणपुरुषेणोक्तं पुराणं पञ्चरात्रकम् । १४
- पुराणं वैष्णवं प्रोक्तं पञ्चरात्रं च पावनम्
नारायणमुखोङ्गतं ब्राह्मणेनैव सेवितम् । १५
- ब्राह्मणं पञ्चरात्रं च वेदं विष्णुमुखोङ्गतम्
पञ्चरात्रविदं विंश्ट देववत्प्रतिभावयेत् । १६
- प्रणमेहण्डवद्भूमौ दृष्टमात्रं तु वैष्णवम्
अनादत्य तु संमोहादूर्यात्रा भवेद्यदि । १७
- नरकाय भवन्त्येते नात्र कार्या विचारणा
पञ्चरात्रमिदं विप्र नारायणमुखोङ्गतम् । १८
- निन्देवदि तु संमोहान्नरकाय भवेत्प्रधुवम्
पञ्चरात्रविदो दानं कोटिगोदानं फलम् । १९
- कन्यादानशताच्छ्रेष्ठं स्वर्णनिष्कशतादपि
- इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
शास्त्रप्रशंसा नाम द्वितीयोऽध्यायः
-

अथ तृतीयोऽध्यायः

भगवान्—

आचार्यलक्षणं वक्ष्ये समासान्मुनिपुङ्गव ब्राह्मणं योनिजं शुद्धं नियतब्रह्मवादिनम् ।	१
पञ्चरात्रविदं दान्तं सदाचारसमन्वितम् युवानं कोमलं शान्तं सर्वावयवशोभितम्	२
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं श्रौतस्मार्तक्रियापरम मच्चित्तं मद्भूतप्राणं मदाराधनतत्परम्	३
मन्नामकीर्तनपरं मत्कथालोलुप्तंमनः गुणवत्तं शुचिं दक्षं सत्यवादिजितेन्द्रियम् ।	४
शास्त्रज्ञं कर्मकुशलं पञ्चरात्रार्थवेदिनम् पवित्रपाणिनिरतं प्राणायामपरायणम् ।	५
पञ्चकालक्रियायुक्तं पञ्चयज्ञसमन्वितम् मुद्रामण्डलकुण्डज्ञं मण्डलार्चनतत्परम् ।	६
ब्रतोपवासनिरतं दयाशीलगुणान्वितम् सर्वपापविनिर्मुक्तं सर्वदोषविवर्जितम् ।	७
कर्षणादिक्रियादक्षं नित्यस्नानक्रियापरम् पवित्रकर्मकुशलं प्रतिष्ठाकर्मलंपटम् ।	८

- उत्सवादिक्रियादक्षं सहस्रकलशे क्षमम्
द्वादश्याराधनपरं द्वादशाक्षरचिन्तकम् । ९
- खतन्त्रकर्मकुशलं योगाग्निनिरतं शुचिम्
शङ्कचक्राङ्कितभुजं धृतपंचाङ्गभूषणम् । १०
- चिदचिदीश्वरतत्त्वज्ञं मन्त्रयन्त्रक्रियापरम्
शिल्पशास्त्रविचारज्ञं शिल्पनिर्माणकोविदम् । ११
- स्मितपूर्वाभिभाषं च गुरुपूजापरान्वितम्
खदारनिरतं भोगसुखिनं पुत्रसंयुतम् । १२
- क्षयकुष्टादिरहितमनाचारविवर्जितम्
समयाचारसंयुक्तं जितक्रोधं जितेन्द्रियम् । १३
- सर्वभूतदयायुक्तं कल्याणावयवान्वितम्
कल्याणकर्मसंयुक्तं काममोहविवर्जितम् । १४
- सालग्रामार्चनपरं गीतनृत्तविशारदम्
वायवादनवर्गज्ञं तालवर्गविशारदम् । १५
- एभिर्गुणैस्समायुक्तमाचार्यं वरयेत्सुधीः
शिष्यं सर्वगुणोपेत सप्त्यवादी दयापरः । १६
- विनयादिगुणैर्युक्तः धर्मश्रुतिपरायणः
ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यशूद्रौ तथापरौ । १७

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ मिष्ठुकः
एतच्छास्त्रोक्तमार्गेण दीक्षयेत्प्रथमं द्विजः । १८

इति श्रीपाञ्चरात्रे अनिरुद्धसंहितायां आचार्यलक्षणं नाम
तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीभगवान् —

दीक्षाबिधिमयो वक्ष्ये समासान्मुनिपुज्जव
उत्तरायणकाले तु दीक्षाकर्म समाचरेत् । १

शुभवारे शुभदिने शिष्यस्याथगुणान्विते
यदा शिष्यमनः प्रीतं तदा कालमुदाहृतम् । २

शुक्लपक्षे विशेषेण द्वादश्यामापि दीक्षयेत्
दीयते ज्ञानमेवेह क्षीयते पापसंचयः । ३

दीयते क्षीयते चैव ततो दीक्षाऽभिधीयते
दीक्षा च द्विविधा प्रोक्ता शास्त्रं मंत्रमिति द्विधा । ४

प्रथमं शास्त्रदीक्षां च श्रृणु ब्रह्मन् महामुने
शास्त्रपारंगतं विप्रं पूर्वोक्तगुणसंयुतम् । ५

- गुरुमभ्यर्चयेच्छिष्यः शास्त्रविनिरतं मुनिम्
आचार्यवरणं पूर्वं द्रव्योपादानमेव च । ६
- अङ्गुरार्पणकञ्चैवमधिवासमनन्तरम्
नेत्रकौतुकबन्धश्च शास्त्रपीठाधिवासनम् । ७
- कुम्भमण्डलवह्निस्थदेवपूजापुरस्सरम्
द्वारार्चनं पुरा कृत्वा प्रातस्नानमनन्तरम् । ८
- ऊर्ध्वपुण्ड्रविधानं च ज्ञापयेत् तन्त्रपारगः
शङ्खचक्राङ्कितं कृत्वा द्वारादियजनं परम् । ९
- त्रिस्थानाभ्यर्चनञ्चैव नेत्रबन्धमनन्तरम्
शास्त्रपीठार्चनं कृत्वा शास्त्रं संज्ञापयेत्सुधीः । १०
- नेत्रवस्त्रं विमुच्याथ आचार्यवरपूजनम्
एतत्कर्म मया ग्रोक्तं तन्त्रेऽस्मिन् मुनिपुङ्गव । ११
- दीक्षाङ्गुरार्पणं वक्ष्ये अवधारय सांप्रतम्
सप्तमे पञ्चमे वापि तृतीयेऽहनि वापयेत् । १२
- कर्मारम्भदिनात्पूर्वं प्रवृत्ते तु निशामुखे
मृद्रहं पूर्वतः कृत्वा मण्डपालंकृतिं चरेत् । १३
- पालिका द्वादशवराः मृदा संपूर्य देशिकः
त्रीहीनास्तीर्यचैतासु तन्मध्ये पालिकां न्यसेत् । १४

- तत्पूर्वे बीजपात्रं तु पश्चिमे कुम्भकं न्यसेत्
द्वारपूजां ततः कृत्वा पुण्याहमपि वाचयेत् । १५
- कुम्भे संपूजयेत्पश्चात् सोममन्त्रेण मन्त्रवित्
पात्राण्यभ्यर्चयेत्पश्चात् ब्रह्माविष्णुशिवात्मकान् । १६
- बीजपात्रे तथा सोमं होममन्त्रेण होमयेत्
तिलं मुद्रं यवं माषं सर्षपं शालिमेव च । १७
- निष्पात्रं च प्रियङ्गुं वा वीजाष्टकमुदाहृतम्
बीजपात्रं ततः कुर्यात् तत्तन्मन्त्रेण साधकः । १८
- बलिं कृत्वा तु परितो रक्षां कुर्यादितंनिद्रितः
यावत्कर्मदिनान्तं च पूजनं सम्यगाचरेत् । १९
- चतुस्थानमर्चनं कुर्यात् द्वारपूजापुरस्सरम्
प्राशयेत्पञ्चगव्यं च विष्णुपादोदकं तथा । २०
- पुण्याहं वाचयित्वा तु कौतुकं बन्धयेत्सुधीः
यत्तमण्डलगं वापि नारायणकसंज्ञकम् । २१
- वासुदेवाख्यं यन्त्रं वा विष्णुयन्त्रमथापि वा
केवलं मण्डलं वापि तंत्रकान्तारशोभितम् । २२
- दिव्यमन्त्रोदितं वापि मण्डलं कारयेद्दुधः
नेत्रंबन्धं ततः कृत्वा प्राणायामत्रयं चरेत् । २३

- तत्त्वन्यासं ततः कृत्वा मातृकान्यासमाचरेत्
मूलमन्त्रान्तरन्यासं मायसूत्रं च बन्धयेत् । २४
- शास्त्रपीठं समभ्यर्च्य शयने सन्निवेशयेत्
स्थापयेद्वाससा पश्चात् बलिं दत्त्वा समन्ततः । २५
- जागरेण नयेद्रात्रिं प्रातः स्तुत्वा जनर्दनम्
मायासूत्रं ततश्छित्वा शरावेषु विनिक्षिपेत् । २६
- नेत्रबन्धं विसृज्याथ स्नापयेद्वा सशिष्यकम्
अलंकृत्य यथा न्यायं मण्डये सन्निवेशयेत् । २७
- स्वस्थाने तु समासीनो द्वारादियजनं चरेत्
कुम्भमभ्यर्चयेद्विद्वान् मण्डलं तदनन्तरम् । २८
- होमकार्यं ततः कृत्वा शास्त्रपीठर्चनं चरेत्
प्राणायामादिकं कृत्वा मन्त्रन्यासपुरस्तरम् । २९
- शिष्यमानीय पाश्वे तु समासीनं तदन्तिके ।
शास्त्रपीठं समानीस बोधयामास देशिकः । ३०
- संहितानाभशेषानामाद्यन्तं वापि बोधयेत्
एतत्तत्रमथोवापि यथाकार्यानुरूपतः । ३१
- आचार्यं पूजयेत् पश्चाद्वस्त्रहोमाङ्गुलीयकैः
गोभूहिरण्यरत्नाद्यैर्यथा वित्तानुरूपतः । ३२

शास्त्रदीक्षा मया प्रोक्ता तन्त्रदीक्षा तथैव च
ब्राह्मणस्य विशेषेण विधिरेषा प्रकीर्तिंता । ३३

क्षत्रियस्यादिशूद्रान्तं शास्त्रदीक्षा न विद्यते
केवलं यन्त्र मन्त्रेण वौधयेदेशिकोक्तमः । ३४

मुद्रामात्रमथोवापि मन्त्रयन्त्रमथापि वा ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषादि अनिरुद्धसंहितायां
शास्त्रदीक्षाविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

भगवान्—

विष्णुयन्त्रमथो वक्ष्ये शृणुष्व मुनिपुङ्गव
पुण्यक्षेत्रे विशेषेण देवतायतनेषु च । १

पर्वताग्रे नदीतीरे गोष्ठे शुद्धगृहेषि वा
मण्डपं कारयेद्वीमान् षोडशस्तम्भसंयुतम् । २

लम्पमण्डपमध्ये वा वेदिं कृत्वा प्रमाणतः
गोमयालेपनं कृत्वा तन्मध्ये यन्त्रमालिखेत् । ३

तालमानप्रमाणेन प्रणवं पूर्वमालिखेत्
षट्कोणं तद्विःकल्प्य ब्रह्मवृत्तसमन्वितम् । ४

- अर्धाङ्गुलप्रमाणेन वृत्तमालिख्य पूर्ववत्
चतुरङ्गुलमानेन वृत्तमुष्टिख्य साधकः । ५
- तस्मिन्नेव विशेषेण अष्टपत्रं समालिखेत्
तन्मानेन वहिः कुर्यादष्टकोणं समालिखेत् । ६
- अन्तःकोणेषु षट्वर्णं वहिः कोणेष्टवर्णकम्
तद्वहिः केसरं प्रोक्तं तद्वहिष्पोडशच्छदम् । ७
- द्वादशाश्रं वहिः कुर्यात् द्वादशाक्षरमालिखेत्
केसरं च तथा कुर्याद्वात्रिंशच्छदमालिखेत् । ८
- पत्राच्छतगुणं विप्र केसरं संप्रकीर्तिम्
चक्रं तु तद्वहिः कुर्यान्नाभ्यरंनेमि संयुतम् । ९
- एकाङ्गुलप्रमाणेन नाभिनेमिं समालिखेत्
चतुरङ्गुलमानेन अरक्षेत्रं परिकीर्तिम् । १०
- चतुर्विंशत्यरं कुर्यात्तदेकाङ्गुलमानतः
वहिः पीठादिकान् कल्प्य केवलाश्र मथापि वा । ११
- षोडशाब्जे स्वरान् लिख्य वर्णं वक्ष्ये समासतः
नृसिंहानुष्टुभञ्चैव द्वात्रिंशत्पत्रकं लिखेत् । १२
- रेखास्सर्वाः सिताः प्रोक्ताः पीतवर्णेन चान्तरम्
षट्कोणं रक्तवर्णेन वर्णकं सितकं भवेत् । १३

- कोणान्तरालमसितं केसरं पाण्डुरक्तकम्
अष्टपत्रं सितं कुर्यात् कृष्णं चैवान्तरालकम् । १४
- बहिःकोणाष्टकं पीतं मध्यमं श्यामलं भवेत्
तद्वहिः केसरं विद्यात् रक्तवर्णेन पूरितम् । १५
- पाण्डुरक्तनिभेनैव षोडशाब्जं प्रपूरयेत्
अन्तरं नीलवर्णेन वहिःकोणं तु पीतकम् । १६
- अन्तरं श्यामवर्णेन वहिःकेसरकं सितम्
असितं चान्तरं कुर्यात् तत्पत्रं रक्तसच्चिभम् । १७
- हेमाभं नाभिभूभागमरं वै कृष्णवर्णकम्
अन्तरालं तु पीतं स्यात् तन्नेमित्वसितं भवेत् । १८
- पीठान्तरन्तु रक्तं स्यात्पीठादित्युत्तरं शृणु
यन्त्रबाह्ये विशेषेण त्रिशङ्कुशतिरेव वा । १९
- सप्तकं पञ्चकं वापि विस्तारं संप्रकीर्तितम्
पीठं वीथीं च द्वारञ्च क्रमाद्बुध्या विलेपयेत् । २०
- सितरक्तादिपीतेन निक्षिपे द्वययेन तु
परभागविभागेन यथाशोभानुरूपतः । २१
- पीठादिरहितं वापि पञ्चरेखां वहिलिखेत्
पञ्चवर्णक्रमाद्विप्र रेखायाः त्रित्रिवर्णकम् । २२

प्रणवाद्वि विशेषेण विष्णुमभ्यर्चयेत्सुधीः
अक्षराणि च सर्वाणि स्वस्थाने तु समर्चयेत् ।   २३

पाशाङ्कुशेन संयुक्तं नेमिमभ्यर्चयेत्सुधीः
पीठगात्रककोणे तु धर्मादीन् परिपूजयेत् ।   २४

अनन्तं वीथिभागे तु द्वारे चण्डादिकान् न्यसेत्
इति सम्यक् समाख्यातं विष्णुयन्त्रं महामुने ।   २५

भृगुः—

नारायणाख्ययन्त्रस्य विधिं ब्रूहि जगत्प्रभो ॥

श्रीभगवान्—

प्रणवं पूर्ववत्कृत्वा लिखुमष्टदलान्तरम्
पूर्वादि सर्वकोणेषु अष्टाक्षरकमालिखेत् ।   २६

तद्विहिः केसरं वृत्तं वहिर्वृत्तं तु पङ्कजम्
अष्टपत्रं लिखेत्सम्यक् वहिश्चक्रं प्रकल्पयेत् ।   २७

अष्टपत्रस्य मध्ये तु नृसिंहाष्टाक्षरं लिखेत्
नाभि नेमिसमायुक्तं पूर्ववच्चक्रमालिखेत् ।   २८

अष्टाक्षरं पूर्ववच्चक्रं वहिर्द्वादिशकोणकम्
द्वादशाश्रं च तत्कोणे वहिः केसरपङ्कजम् ।   २९

तत्पत्रं द्वादशं प्रोक्तं द्वादशाक्षरं न्यसेत्
तद्विष्णोदशाश्रं स्याद्विश्चक्रं प्रकल्पयेत् ।   ३०

- अरैषोऽशभिर्युक्तं नेमिनाभिसमन्वितम्
पूर्ववत्पङ्कजं कुर्यात् चतुर्विंशद्द्वयुतम् । ३१
- चतुर्विंशद्दर्तुक्तं बहिश्चक्रं समालिखेत्
द्वात्रिंशज्ज्वालया युक्तं चतुरश्चं बहिर्भवेत् । ३२
- पीठादि पूर्ववत्कल्प्य मरक्षेत्रं समाचरेत्
सर्वान्तरालमसितं सर्वारेखानिता भवेत् । ३३
- कर्णिकापीतवर्णेन अन्तरालं सित्प्रभम्
केसरं पीतवर्णेन पद्मं वै पाण्डरारुणम् । ३४
- नाभिनेमिद्वयं पीतमरक्षेत्रं तु रक्तकम्
पद्मपत्रसमाकारं कृष्णवर्णेन शोभितम् । ३५
- केसरं क्षेत्रमस्थितं पाण्डुरक्तेन पूरितम्
पाण्डुरक्तेन तत्पत्रं बहिःकोणं तु पीतलम् । ३६
- बहिश्च मातुलङ्गामं पीत कुङ्कुमसन्निभम्
तद्वहिःपत्रसंघंतु पीतरक्तेन मिश्रितम् । ३७
- पत्रान्तरालं श्यामं च बहिश्चक्रं तु पूर्ववत्
इन्दीवरदलाकारं नीलवर्णेन रञ्जितम् । ३८
- अ तरालं तु रक्तं स्याच्चक्रं पूर्ववदालिखेत्
ज्वालामौलां विशेषेण रक्तवर्णेन भूषयेत् । ३९

बहिःपीठादिकाः सर्वाः पूर्वमण्डलवद्वेत्
नारायणं यजेन्मध्ये स्वस्थाने मण्डलं न्यसेत् । ४०

अरैके तु विशेषेण मूर्तीनभ्यर्चयेत् बुधः
नारायणाख्यकं यन्त्रं दीक्षाकाले विनिक्षिपेत् । ४१

व्याधीनामुद्भवे विप्रं प्रायश्चित्तादिके पुनः
परचक्रप्रवेशे च कुहूदोषसमुद्भवे । ४२

...   .

४३

ग्रहदोषे च संपन्ने रक्षाकार्ये विशेषतः
अनावृष्टिविधौ विप्रं तथा स्नपनकर्मणि । ४४

श्रीभगवान्—

वासुदेवाख्यकं यन्त्रं प्रवक्ष्यामि महामुने
प्रणवं पूर्ववत् कृत्वा द्वादशाश्रं बहिःक्षिपेत् । ४५

केसराब्जं तथालिख्य कोणे मन्त्राक्षरं लिखेत्
पत्रे द्वादशमूर्तिं च बहिश्चकं समालिखेत् । ४६

नाभ्यरानेमिसंयुक्तं चतुर्वर्णं समालिखेत्
चतुर्विंशशाश्रकं बाह्ये गायत्रीं च समालिखेत् । ४७

पूर्ववत्पङ्कजं कुर्याच्चतुर्विंशदलं लिखेत्
चक्रन्तु पूर्ववत्कुर्यात् चतुर्विंशारकैर्युतम् । ४८

- द्वात्रिंशत्कोणकं बाह्ये नृसिंहानुष्टुभुं लिखेत्
तद्वाह्ये पङ्कजं कुर्यात् द्वात्रिंशत्पत्रसंयुतम् । ४९
- बहिश्चक्रं तथा कुर्याद्वित्रिंशदरकैर्युतम्
पाशाङ्कुशौ नेमिभागे बहिर्ज्वालां समालिखेत् ।
- चतुष्षष्टिक्रमेणैव तदर्धं वापि कल्पयेत्
चतुरश्रं तु तद्वाह्ये पीठादीन् पूर्ववल्लिखेत् ५१
- पञ्चपत्रारकं पूर्वे मध्यमे मातुलुङ्घन्त
अपरे तु विशेषेण परश्चारश्चसंपरम् ? । ५२
- रेखागणं तथा पूर्वमन्तरालं तथा भवेत्
कर्णिका पीतवर्णेन कोणं वै शुक्रवर्णकम् । ५३
- नाभिनेमिद्यं श्याममरक्षेत्रं सितं भवेत्
अरं वै पीतवर्णेन बहिः कोणं तु रक्तकम् । ५४
- केसरक्षेत्रकं सर्वं रक्तपीतेन पूरितम्
पत्रंतु पाण्डुरक्तेन नेमि नाभि सितं भवेत् । ५५
- अरंतु कृष्णवर्णं स्यादन्तरालं तु पीतकम्
बहिःकोणं तु पीतं स्यादन्तरालं तु कृष्णकम् । ५६
- बहिःपत्रं तथारक्तं नाभि नेमि सितं भवेत्
अरंतु कर्वुरं विद्यात् ज्वालासंधंतु रक्तकम् । ५७

पीठादि पूर्ववत्प्रोक्तमक्षरंतु सितं भवेत्
इति सम्यक् समाख्यातं महायन्त्रं महामुने । ५८

यः पूजये महायन्त्रं स याति परमं पदम्
सौऽतुलां श्रियमाग्नोति कोटियज्ञफलं भवेत् । ५९

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वदानफलं लभेत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
यन्त्रविधातं नाम पञ्चमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

मण्डलानां विधिं वक्ष्ये समासादवधारय
चतुरश्रीकृतं क्षेत्रं त्रिंशधा विभजेच तत् । १

अंशकानां भवेदत्र नवानां शतकं भवेत्
तन्मध्ये दशपञ्चत्यातु पद्मक्षेत्रं प्रजायते । २

क्षेत्रद्वादशभागैकं व्यवधानं प्रकल्पयेत्
व्यवधानं त्रिधा कृत्वा व्योमवृत्तं तथाभवेत् । ३

चतुर्धा विभजेत् शेषं प्रथमं कर्णिकापदम्
द्वितीयं केसरं श्रोक्तं तृतीयश्च चतुर्थकम् । ४

- चतुर्थेकांशमानेन दलाग्रं संप्रकल्पयेत्
शिष्टेनांशगणेनैव पत्रमेकं प्रकल्पयेत् । ५
- पत्रान्तरालकं सर्वं कनिष्ठाङ्गलिमानकम्
पत्रमध्ये त्रिरेखाञ्च पञ्चरेखां तथैव च । ६
- यवमात्रोन्नतं कुर्यात् पत्रमूलं तदानयेत्
पत्राग्रं पृथुतां याति अथवा केसरांशकम् । ७
- कर्णिकाग्रांशमानं वा इच्छया परिकल्पयेत्
यन्त्रकोच्चं पत्रमानं केसरं पत्रकांशकम् । ८
- एवंतु पङ्कजं कुत्वा व्योमवृत्तं बहिर्भ्रमेत्
व्योमवृत्ताद्विहृतं चतुरश्च प्रकल्पयेत् । ९
- शेषं पङ्क्तपदेनैव पीठादि परिशोधयेत्
एवं पङ्क्तया भवेत्पीठं चतुर्दिक्षु द्विकं ब्रजेत् १०
- विदिक्षुचैव त्रिपदं द्विपदं त्वन्तरनयेत्
उपपीठं चतुःपङ्क्तया कल्पयेत्पीठमुत्तमम् । ११
- मध्ये द्वादशकेनैव गात्रकं परिकल्पयेत्
तत्पूर्वापरवृत्तिभ्यां द्वितयं द्वितयं भवेत् । १२
- मध्यपङ्क्तद्वयेनैव अष्टकं परिमार्जयेत्
एकीकृत्य ततस्सर्वानष्टकं तस्य पार्श्वयोः १३

- त्रीणि त्रीणि तथाद्यन्ते मध्ये पञ्चक्तद्वये द्वयम्
तत्पदेचाष्टकं मृज्य मध्येचैव त्रयंत्रयम् । १४
- एवमाद्यन्तपञ्चक्तभ्या मेकीकृत्य परामृजेत्
पञ्चक्षेत्रस्य बाह्ये तु पञ्चकं परिमार्जयेत् । १५
- शेषंतु कोष्ठकं प्रोक्तं द्विपदेनैव वीथिकाम्
गात्रकाख्यप्रदेशेतु शङ्खादीन् परिकल्पयेत् । १६
- शङ्खं चक्रं गदां पद्मं दिक्क्रमेण समालिखेत्
मुसलं न दक्ष्यैव शाङ्खं च वनमालिकाम् । १७
- आग्नेयादीशकोणान्तं विन्यसेत्परितःक्रमात्
शिष्टं पञ्चक्रमेणैव द्वारादि परिकल्पयेत् । १८
- द्विचतुष्क्रमेणैव द्वारंतु परिशोधयेत्
शोभं नवपदेनैव उपद्वारंतु द्वारवत् । १९
- षट्पदैः सूक्ष्मशोभञ्च शिष्टकोणकम् ?
बहिः पञ्चत्यंशमानेन रेखात्रयमथाचरेत् । २०
- उपद्वारे विशेषेण मङ्गलाष्टकमालिखेत्
रजसा पूरयेत्पश्चात् शुद्धेन विविधेन च । २१
- कर्णिकां कनकाभेन केसरं शोणितप्रभम्
दलजालं सितुं प्रोक्तं कृष्णं चैवान्तरं परम् । २२

व्योमवृत्तं तथा कुर्यात् बाह्यं चारुणप्रभम्
पीठकोणं सितं कुर्यात् गात्रं श्यामनिभं भवेत् । २३
गात्रकोणान्तरं रक्तं वहिर्गात्रं तु शोणितम्
सितं कृष्णं च पीतं च क्रमाच्छेषत्रयं भवेत् । २४
शङ्खादीन् शुक्लवर्णेन विलिखेत्स्य मध्यमे
वीर्यं मरकताभेन द्वारं शुक्लेन पूरयेत् । २५
पीतं रक्तं च कृष्णं च श्यामं शोभादिकान् क्रमात्
सितं रक्तं तथा कृष्णं रेखात्रयमनुचमम् । २६

श्रीभगवान् —

इष्टसिद्धिप्रदंनाम मण्डलच्चावधारय
इष्टसिद्धयर्चनाच्चैव इष्टसिद्धिमवाप्नुयात् । २७
चतुरश्रं पुरा कृत्वा बाहुहस्तप्रमाणतः
चत्वारिंशत्पदं कृत्वा क्षेत्रमध्यं विशेषतः । २८
अंशकानां भवेद्यत्र सहस्रं पदशताधिकम्
इष्टसिद्धयर्चनाच्चैव सहस्रं पदशताधिकम् । २९
मध्ये दशपदं विप्र पङ्कजं पूर्ववल्लिखेत्
पीठंतु पूर्ववत्कृत्वा बहिःपंक्त्या तु वीथिकां । ३०
तद्विः पञ्च पंक्त्या तु गात्रागारं तु शोधयेत्
मध्यपंक्तित्रयेणैव मध्ये कोणाष्टकं सृजेत् । ३१

- पूर्वापरे चतुर्थं स्यात् मध्ये चैव चतुर्पदम्
एवमष्टकसंयुक्तमेकीकृत्य विलेपयेत् । ३२
- अष्टादशपदेनैव प्रादक्षिण्यं परामृजेत्
कोणमध्यप्रदेशे तु पञ्चकोटं परामृजेत् । ३३
- बहिष्पोडशकोष्ठेन प्रादक्षिण्येन लेपयेत्
शेषकोष्ठगणं सर्वमेकीकृत्य विलेपयेत् । ३४
- एकपञ्चत्या भवेद्वीथी शिष्टपञ्क्ति क्रमं शृणु
पञ्क्तित्रयेण विप्रेन्द्र अन्तद्वारादिकान् मृजेत् । ३५
- पूर्वपञ्क्तिद्वयेनैव नयेत् शोभोपशोभितम्
सूक्ष्मशोभकञ्च चतुःकोणपार्श्वे परामृजेत् । ३६
- कोणसार्वद्वितीये तु एकमेव पदं मृजेत्
एकपञ्चत्या भवेद्वीथी प्रादक्षिण्येन शोधयेत् । ३७
- तद्विष्टपदपञ्चत्या तु वीथिकां परिकल्पयेत्
शिष्टं पञ्क्तित्रयेणैव पूर्ववत् द्वारवीथिकां । ३८
- द्वारशोभ मुपद्वार मुपशोभं च सूक्ष्मक्रम
पूर्ववत्कल्पयित्वा तु कोणदेशेषु पूर्ववत् । ३९
- शिष्टपञ्चत्या बहिर्वार्थीं पूर्ववत्परितो मृजेत्
बहीरेखात्रयं कुर्यात् पञ्चकं वापि केवलम् । ४०

- एवंकृत्वा विधानेन रजःपात्रविधिं शृणु
सपीठपङ्कजं विप्र पूर्ववत्परियोजयेत् । ४१
- वीधिकां षट्पदाभेन गात्रमध्यं तु पीतलम्
बहिः प्रदक्षिणं श्यामं कोणभूमिं तथैव च । ४२
- कोणगात्रान्तरालं तु रक्तवर्णेन पूरयेत्
बहिर्वीर्थीं सितेनैव अन्तर्वीर्थीं तु श्यामलाम् । ४३
- सितादिवर्णभेदेन क्रमात्कुर्याच्चतुष्टयम्
कोणान्तस्थ पदद्वंद्वं रक्तं कृष्ण सितं क्रमात् । ४४
- बहिर्वीर्थीं तु पीतेन तद्वाह्यं रक्तमेव च
सितादिपञ्चवर्णेन पञ्चकं परिपूरयेत् । ४५
- तथा कोणद्वयं विप्र सितं श्यामं प्रकीर्तितम्
रेखात्रयं तथा कुर्यात् पञ्चकं पञ्चवर्णकम् । ४६
- देवतानामथो वक्ष्ये स्थानं तु मुनिपुङ्गव
कर्णिकाग्रे तु संपूज्य अङ्गोपाङ्गं च पत्रके । ४७
- गुणत्रयं केसरेषु मण्डलं तु त्रयं तथा
पीठदिक्ष्वष्टके विप्र दिक्षपतीन् परिपूजयेत् । ४८
- गात्रमध्ये विशेषेण शङ्खादीन् परिपूजयेत्
अन्तराले ऋगादीश्च वेदादीन् कोणमध्यमे । ४९

- वीथिकासु च सर्वासु अनन्तादीन् प्रपूजयेत्
अनन्तो वासुकिश्वैव शङ्खपलस्तथैव च ।   ५०
- उर्ध्वद्वारादिके सर्वे आदित्यादीन् प्रपूजयेत्
त्वष्टा विष्णुश्च पूषा च गरुडश्च तथैव च ।   ५१
- कोणेषु वैष्णवं संपूज्य कुमुदादीन् तथान्तरे
बहिर्द्वारेषु विप्रेन्द्र सत्यादीन् परिपूजयेत् ।   ५२
- सत्यः सुपर्णस्ताक्षर्यश्च गरुडश्च तथैव च
शोभोपशोभद्वारेषु पञ्चक्रगदादिकान् ।   ५३
- कोणेष्वपि च सर्वेषु अग्न्यादि परिपूजयेत्
अग्निश्च पावकाश्वैव चित्रभानुर्विभावसुः ।   ५४
- रेखात्रयेषु विप्रेन्द्र सुदर्शनादिपूजितम्
परिस्तरेषु दर्भेषु चण्डादीन् परिपूजयेत् ।   ५५
- भृगुः—**
- मण्डलार्चनकालं** किं वदस्व वदतां वर
- श्रीभगवान्—**
- दीक्षायामुत्सवे चैव स्नपने च फलोत्सवे ।   ५६
- दमनारोपणे चैव तथा पुष्पमहोत्सवे ॥
- पवित्रोत्सवे विशेषे जयन्त्यां च तथैव च
कृत्तिकोत्सवकाले तु ग्रहणे सोमसूर्ययोः ।   ५७

विषुवे चायने चैव द्वादश्यां तु विशेषतः
प्रायश्चित्तेयु सर्वेषु वसन्तोत्सव एव च ।

मण्डलाराधनं कुर्यादन्यथा दोषकृद्धवेत्
मण्डलाराधनं श्रेष्ठं जघन्यं विम्बपूजनम् । ५९

कुम्भमण्डलविम्बाग्नौ पूजनं चोत्तमं भवेत्
उत्तमाराधनेनैव सर्वदोषक्षयं गतम् । ६०

सर्वपापहरं पुंसां राजराष्ट्रविवर्धनम्
चतुःस्थानार्चनाहीनं कर्म निष्फलतां नयेत् । ६१

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चतुःस्थानार्चनं यजेत्
चतुःस्थानमुत्तमं च त्रिस्थानं मध्यमं भवेत् । ६२

द्विस्थानमध्यमं चैव एकमाभासकं परम्
एकं तु विम्बकं प्रोक्तं द्विस्थानं विम्बपावकम् । ६३

त्रिस्थानं कुम्भसंयुक्तं चतुःस्थानं तु मण्डलम्
कुम्भमण्डलवहिस्थं पश्चिमाभिमुखं यजेत् । ६४

देवं नारायणं विप्र अन्यथादोषकृद्धवेत्
तत्रस्था देवताः सर्वाः पश्चिमाभिमुखं यजेत् । ६५

वरुणादिनिक्रत्यन्तं पूजयेत् सर्वदेवतान्
देवतान्विना विप्र द्वार्थदेवान्विना भवेत् । ६६

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
यन्त्रविधानं नाम पष्ठोऽध्यायः

अथ सप्तमोऽध्यायः

भृगुः—

चक्राब्जमण्डलं कीटकं वदस्य परमश्वर

भगवान्—

चक्राब्जमण्डलं वक्ष्ये विस्तरेणावधारय । १

सूत्रपातविधिं चैव मानवृद्धिं तथैव च
रजसा पूरणं चैव चक्रपूजाफलं तथा । २

मण्डपं पूर्ववत्कृत्वा अलंकृत्य विधानतः
तन्मध्ये वेदिकं कृत्वा पञ्चहस्तप्रमाणतः । ३

द्वासमंतथाकारं प्रागुत्तरत.... ....
.... दर्पणसन्निमम् । ४

चतुरङ्गुलकां कृत्वा आधारब्द्धङ्गुलं भवेत्
कुम्भवेदिं विशेषेण हस्तमानसमुत्कृताम् । - ५

विस्तारं तु विशेषेण चतुर्हस्तं त्रिहस्तकम्
पैञ्चहस्तमथैवापि आधारं तु त्रियंगुलं । ६

विस्तारायामसद्वशा होमवेदिस्तथा भवेत्
अथवा तालविस्तार मुन्नतं तु त्रियङ्गुलम् । ७

- वेदिमध्ये लिखेद्विद्वान् मण्डलं चक्रसंज्ञकम्
चक्रं त्रिविधमुहिष्टमुत्तमाधममध्यमम् । ८
- वक्ष्यामि चोत्तमं प्रोक्तं समासादवधारय
अक्षक्षेत्रे लिखेत् पद्मं पूर्ववत्तालमानतः । ९
- वृत्तात्संजायते सर्वं वृत्तमध्यात्प्रजायते
पद्मवाद्ये नाभिनेमि एकथा वा द्विधा त्रिधा । १०
- अरक्षेत्रं तु तद्वाद्ये बहिर्नेमिस्तु पूर्ववत्
चतुरङ्गुलमानेन नाभिनेमिः प्रकीर्तिः । ११
- षष्ठज्ञुलप्रमाणेन अरक्षेत्रं प्रकीर्तिम्
अंरत्रिभागकं सूत्रं स्थापयेत् द्वयपार्श्योः । १२
- ब्रंशमानेन सूत्रेण भ्रामयेन्मन्त्रवित्तमः
अपरे तु तथाधः कुर्यान्मातुलङ्घाकृतिर्भवेत् । १३
- नेमिक्षेत्राद्वहिर्विध्यां पत्रवल्लीं लिखेद्वृधः
त्यङ्गुलं वाल्लिमानं स्यात् बाह्यनेमि त्रियङ्गुलम् । १४
- अरक्षेत्रं बहिःकार्यं षोडशाङ्गुलमानतः
अरस्थाने लिखेत् चक्रं द्वादशं षोडशं तु वा । १५
- चतुर्दशाङ्गुलं चक्रं चतुरङ्गेन भूषितम्
अक्षं नाभिररं नेमिश्चतुरङ्गमिति स्मृतम् । १६

- अक्षमङ्गलं प्रोक्तं नाभिनेमी तथैव च
चतुरङ्गलमानं तु अरक्षेत्रं प्रजायते । १७
- तदरं वृत्तसंकाशमश्राकारमथापि वा
अब्जपत्रसमाकारमिन्दीवरदलच्छदम् । १८
- अर्धचन्द्रसमाकारं द्विजाण्डसदृशं तु वा
एवं द्वादशचक्रस्य अरक्षेत्रे विशेषतः । १९
- तद्विनेमिभूभागं वल्लिक्षेत्रं तु पूर्ववत्
वहिर्नाभि तथा कुर्यात् अरक्षेत्रं तथा भवेत् । २०
- तदरं पूर्ववत्कुर्यान्मानं पूर्ववदिष्यते
नेमिक्षेत्रं वहिः कुर्यात् प्रधयश्चवहिस्तथा । २१
- द्विधावृत्तं वीथिसंघं व्योमवृत्तं वहिर्भवेत्
चतुरश्रं ततः कुर्यात् पीठादीन् पूर्ववलिखेत् । २२
- रजसा पूरयेत् पश्चात् द्विविधेनोज्बलेन च
पद्मं तु पूर्ववद्विग्र नाभि नेभि तु पीतलम् । २३
- अरक्षेत्रं तु रक्तं स्यादरं वै कृष्णसन्निभम्
पत्रवल्लीं तु शुक्लेन नाभिनेमि तु श्यामलम् । २४
- एकद्वारकृतं चैव अरांते च प्रकल्पयेत्
इन्दीवरमातुलङ्घं पद्मपत्र यवोदरम् । २५

- पिप्पलोदरकञ्चैव परशुं वज्रसन्निभम्
चतुरश्रं च वृत्तं च अर्धचन्द्रं च कूर्परम् । २६
- शंखं चक्रं द्वादशैते पूर्वादीनन्तु देशिकः
अक्षंतु पीतलं प्रोक्तं सर्वचक्रेषु संमतम् । २७
- नाभिनेमिरक्षेत्रं वर्णभेदैः प्रपूरयेत्
यथाशोभानुरूपेण पूरयेच्च यथारुचि । २८
- पूर्ववत्पत्रवल्लींतु नाभिनेमिसितं भवेत्
अरसंघं तु कृष्णेन अन्तरालं तु पीतलम् । २९
- प्रधिसंघं विशेषेण नानावर्णैः प्रपूरयेत्
व्योमवृत्तं तथा कृष्णं पिठादीन् पूर्ववच्चरेत् । ३०
- रेखात्रयं विशेषेण सितं रक्तं च कृष्णकम्
अन्तःपीठं विशेषेण पाण्डुरक्तेन पूरयेत् । ३१
- चक्रत्रयसमायुक्त मुत्तमं परिकीर्तितम्
चक्रद्वयसमायुक्तं मध्यमं परिचक्षते । ३२
- एकमप्यधमं प्रोक्तमित्येतत् त्रिविधं भवेत्
चक्रमध्ये यजेह्वेवं नारायणमनामयय् । ३३
- दलेषु वासुदेवादीन् सोमं व्योम्निं प्रपूजयेत्
नाभिक्षेत्रे यजेच्छ्रीञ्च नेमिक्षेत्रे सरस्वतीम् । ३४

- अरक्षेत्रे जयाञ्चैव अरे मूर्ति समायजेत्
अरक्षेत्रे तथाङ्गेषु द्वादशादित्यकान् यजेत् । ३५
- बाह्यारे तु विशेषेण केशवादीन्प्रपूजयेत्
ग्राधिक्षेत्रे विशेषेण समुद्रादीश्च पूजयेत् । ३६
- पीठादिके यथापूर्वं पूजयेदित्र्यावकौ
अनेकोपचारवैरापि द्वात्रिंशङ्किरथापि वा । ३७
- पोडशै वर्वा विशेषेण प्रोक्षणं स्नानमाचरेत्
यश्चक्रे पूजयेदिद्वान् सोऽपि तत्पदमाप्नुयात् । ३८
- अर्थार्थी चार्थमाघोति जयार्थी जयमाप्नुयात्
कामार्थी काममाघोति पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् । ३९
- अश्वमेधाष्टकं पुण्यं प्राप्नुयाच्चक्रपूजनात्
प्राजापत्यशतं चैव गोसहस्रफलं तथा । ४०
- पवित्रारोपणे चैव तथा स्नपन कर्मणि
प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुर्निमित्तादिकेषु च । ४१
- नृपरोगादिगे प्राप्ते शत्रुभिः परिपीडने
अनावृष्टचादिके प्राप्ते चक्राब्जे संयजेद्विभुम् । ५०

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
चक्राब्जमण्डलं नाम सप्तमोऽध्यायः

अथ अष्टमोऽध्यायः

भगवान्—

- कुण्डानां लक्षणं वक्ष्ये शृणु गुर्वं महामुने
वृत्तात्संजायते सर्वं वृत्तं मध्यात्प्रजायते । १
- मण्डलस्येशकोणे तु कुम्भवेदिं प्रकल्पयेत्
तस्य पावकदिग्भागे कुण्डवेदिं प्रकल्पयेत् । २
- दण्डके तु विशेषेण कुम्भवेदिं तु पूर्वके
मण्डलं मध्यमे भागे पश्चिमे कुम्भसंज्ञकम् । ३
- सौम्यालाभे तदा विप्र दक्षिणादि प्रकल्पयेत्
विश्वं तु पश्चिमे भागे सर्वत्रैव निवेशयेत् । ४
- दक्षिणायान्तके विप्र उत्तरे विश्वसंस्थितं
योनिनाभिसमायुक्त मञ्जमेखलकै र्युतम् । ५
- षण्णवत्यङ्गुलं मानं सर्वकुण्डमकण्टकम्
अश्रं चापं तथा वृत्तं शङ्गं चक्रं च पङ्कजम् । ६
- ऋश्रं पञ्चाश्रमुदितं पडश्रं सप्तकोणकम्
अष्टाश्रं च नवाश्रं च गदा योनिमतःपरम् । ७
- एवं चतुर्दशं कुण्डं तन्त्रेऽस्मिन् परमेष्ठिना
कुण्डमण्डलवेद्यार्धमानं मुष्ट्यङ्गुलं भवेत् । ८

- त्रिमुष्टिमात्रं तालं वा तद्वयं हस्तमिष्यते
तद्वयं दण्डमित्युक्तं तद्वयं धनुरुच्यते । ९
- युग गोचर्मकश्चैव तामानं संप्रकीर्तितम्
चतुरश्रस्य वृत्तस्य मानं मध्येन जायते । १०
- तालमानेन सूत्रेण भ्रामयेन्मध्यसूत्रतः
तद्वृत्तपरिधेः पाश्वे सूत्रमासफालयेच्च तत् । ११
- चतुःसूत्रप्रयोगेण चतुरश्रं प्रजायते
अर्धमानेन सूत्रेण मध्यकण्ठेन पातयेत् । १२
- चतुर्दिक्क्रमयोगेन चतुरश्रं प्रजायते
चतुरश्रवशेनैव यद्वा वृत्तवशेन तु । १३
- अन्यानि सर्वकुण्डानि तन्मानेन तु कारयेत्
चतुरश्रं खनेद्भूमौ हस्तमानप्रमाणतः । १४
- तालमानमथैवापि द्वाङ्गुलं नाभिमानकम्
तद्वहिस्तालमानेन मेखलात्रित्यं भवेत् । १५
- चतुरङ्गुलविस्तारमुन्नतं तावदेव तु
योनिं प्रकल्पयेदूर्ध्वे पश्चिमे कुण्डमध्यमे । १६
- चरतुश्रवशेनैव यद्वा वृत्तवशेन तु
दशाङ्गुलप्रमाणेन आयतं परिकीर्तितम् । १७

- विस्तारंतु विशेषेण दशभिः खण्डचन्द्रकम्
पृष्ठपाञ्चे लिखेद्विप्र पट्चतुर्द्वज्जुलैर्युतम् । १८
- अश्वत्थपत्रवत्कुर्यात् तन्नालं चतुरज्जुलम्
त्रियज्जुलं तु नहनं मुखे चैव पद्मज्जुलम् । १९
- मध्यमेखलमानं स्यात् सुषिरं परिधेद्विज
कुण्डमध्ये लिखेत् पञ्चमष्टपत्रं सकर्णिकम् । २०
- मेखलस्योर्ध्वकोणेषु चक्र शङ्खादिकान् लिखेत्
अज्जुलोन्नतमानेन मृद्धिरेव प्रकल्पयेत् । २१
- मृदा संलेपयेत्पश्चात् गोमयेन विचक्षणः
सुधाचूर्णैरलंकृत्य तालमानेन पीठकम् । २२
- चतुरश्रमिदं प्रोक्तं चापकुण्डमथोच्यते
पूर्ववृत्तप्रमाणेन तदर्थं देशिकोक्तमः । २३
- तन्मानं भ्रामयेचापं सज्यं तद्वयमानकम्
यादग्निर्धं भवेत् कुण्डं तावगेव तु मेखला । २४
- योनिं कुण्डेषु सर्वेषु कल्पयेच द्विजोक्तम
योनिकुण्डेन योनिः स्यात् पञ्चकुण्डेन पङ्कजम् । २५
- चापं पद्मज्जुलं प्रोक्तं सज्यं पट्चिंशकं मुने
यद्वाज्जुलवशेनैव सर्वकुण्डं प्रकल्पयेत् । २६

- चतुर्विंशात्यङ्गुलं चाग्रं चापं पष्टयङ्गुलं भवेत्
सज्यं पट्टिंशकं प्रोक्तं वृत्तार्थं पोडशाङ्गुलम् । २७
- पद्मकुण्डं तदेव स्यात् चक्रकुण्डं तथैव च
ऋशकुण्डं विशेषेण द्वात्रिंशदङ्गुलं मुने । २८
- द्वात्रिंशदङ्गुलं मानं पद्मायामं प्रकीर्तितम्
दक्षिणोत्तरपाश्वे तु सूत्रमासफालयेच तत् । २९
- योनिकुण्डमथो वक्ष्ये चतुरश्च प्रजायते
दशाङ्गुलप्रमाणोन वायुनैक्रतकोणयोः । ३०
- कोणाग्रे स्थापयेत्सूत्रं भ्रामयेदर्धचन्द्रकम्
अर्धचन्द्रशशिशृङ्गात् पूर्वमध्याच्च पातयेत् । ३१
- दक्षिणोत्तरपाश्वे तु अग्रमश्चत्थपत्रवत्
योनिवत् संनिवेशस्यान्न योनिं परिकल्पयेत् । ३२
- अब्जकुण्डमथो वक्ष्ये पूर्ववृत्तमालिखेत्
ऊर्ध्वमेखलयामध्यमध्याच्चाप्यथमेखलां । ? ३३
- एवमष्टाङ्गुलेनैव पद्मपत्रं प्रकल्पयेत्
ऋमेण प्रणवं कुर्यात् बलिपीठाब्जपत्रवत् । ३४
- अष्टपत्रमथो वापि द्वादशं वापि कारयेत्
शङ्खकुण्डमथो वक्ष्ये पूर्वपञ्चमदीर्घकम् । ३५

पूर्ववद्वृत्तमालिख्य द्वादशाङ्गुलमानतः
तद्वृत्तपरिधेः पूर्वं अर्धचक्रं समालिखेत् । ३६

चतुरङ्गुलमानेन श्रूपद्वां परिकल्पयेत्
अथ पश्चिमभागे तु शङ्खस्याग्रं प्रकल्पयेत् । ३७

अग्रं तु योनिवत्कुर्यात् तत् षडङ्गुलमानतः
उत्तरे मेखलापाश्वें किञ्चिन्नाभि प्रकल्पयेत् । ३८

मेखलावितयं कुर्यात् तद्वदेव च दक्षिणम्
चतुर्दिक्षु विशेषेण ज्वालां काञ्चित्प्रकल्पयेत् । ३९

चक्रकुण्डमथो वक्ष्ये वृत्तं पूर्ववदालिखेत्
नीचोर्ध्वमेखलां मम्यकृ व्यङ्गुलेन प्रकल्पयेत् । ४०

अष्टाङ्गुलेन तन्मध्ये अरक्षेत्रं प्रकल्पयेत्
द्वादशाष्टादशं वापि द्विजाण्डसदृशं भवेत् । ४१

अक्षंतु कुण्डमध्यं स्यान्नाभिर्नैमिद्विमेखला
चतुर्ज्वालां प्रकल्पयैव शिखावन्मुनिसत्तम् । ४२

पञ्चाश्रकमथो वक्ष्ये अवधारय सांप्रतम्
वृत्तं तु पूर्ववत्कृत्वा पञ्चधा परिञ्जयेत् । ४३

कर्णस्त्रं बहिःकृत्वा वह्नेर्वह्नेर्विशेषतः
पद्मस्त्रं बहिः कुर्यात् स्त्रैरष्टादशार्धकैः । ४४

पद्मसूत्रस्य मध्यं स्यात् किंचित् प्रहूं समाचरेत्
तद्वशान्मेखलां कुर्यात् पद्मश्रमधुनोच्यते । ४५

वृत्तश्च पूर्ववत्कुर्यात् त्रिःपञ्चाङ्गुलमानतः
त्रिःपञ्चाङ्गुलमानेन सूत्रस्योपरि कल्पयेत् । ४६

वृत्तन्तु पूर्ववत्कुर्यादर्धमानेन चाङ्गयेत्
पद्मचिह्नं जायते विप्र पद्मसूत्रं पद्मयेद्विः । ४७

पद्मायामं ततः कृत्वा चिह्नसूत्रं बहिः क्षिपेत्
तद्वच्च मेखलां कुर्यात् सप्तश्रमञ्चावधारय । ४८

सप्तधा चाङ्गयेत्वृत्तं कोणसूत्रं बहिःक्षिपेत्
कोणात्कोणान्तरं कुर्यात् पद्मायामं प्रकीर्तिंतम् । ४९

अष्टकोणविधिस्तद्वत् नवकोणविधिस्तथा
गदाकारमथो वक्ष्ये पूर्वपञ्चमदीर्घकम् । ५०

पूर्ववद्वृत्तसंयुक्तं ब्रज्ञुलं तु विहीनकम्
भूतात् भूते तु कर्तव्यं पद्मतुर्ब्रज्ञुलैककम् । ५१

तत्कुण्डपश्चिमे भागे अष्टाङ्गुलसमायुतम्
किञ्चित्प्रणवसंयुक्तं दण्डाकारं विशेषतः । ५२

एवं चतुर्दशं कुण्डं तन्त्रेऽस्मिन् मुनिपुङ्गव
उत्सवे तु नवाश्रं स्यादप्ताश्रं वापि कारयेत् । ५३

- चतुरश्रमथैवापि एकाश्रं वापि कारयेत्
पवित्रारोहणे विप्र अष्टकुण्डं प्रकल्पयेत् ।   ५४
- चतुष्कुण्डमथैवापि एककुण्डं तु कल्पयेत्
प्रतिष्ठायां विशेषेण तथैव परिकल्पयेत् ।   ५५
- पत्रपुष्पोत्सवे चैव तथान्तकलशे द्विज
कुण्डकर्मविधिः प्रोक्तः कुम्भसंस्थापनं शृणु ।   ५६
- खारिद्रयेन संपूर्ण महाकुम्भं प्रकीर्तितम्
तदर्धमुपकुम्भं च परिकुम्भं तदर्धकम् ।   ५७
- तन्मानं वर्धनीचैव वस्त्रेण परिवेष्टयेत्
अङ्गुलान्तरकं वापि अक्षमात्रा तु वा भवेत् ।   ५८
- त्रीहिकोपरिसंस्थाप्य सौवर्णं राजतं तु वा
ताम्रं वा मृणमयं वापि यथा वित्तानुसारतः ।   ५९
- वस्त्रे संवेष्टयेत्पश्चात् शरावैरपिधाय च
स्तम्भकैर्नालिकैरैश्च क्रमुकैः फलवृत्तकैः ।   ६०
- फलैर्नानाविधैश्चैव नारिकेलफलैरपि
रत्नहेमसंमायुक्तमष्टमङ्गुलसंयुतम् ।   ६१
- पालिकैश्च समायुक्तं दीपकुम्भसंमन्वितम्
स्वर्णपट्टसमायुक्तं क्षौमवस्त्रसमायुतम् ।   ६२

कुम्भमण्डलकुण्डेषु परिकुम्भं तु विन्यसेत्
ध्वजैश्चतोरणैर्युक्तं द्वारकुम्भोपशोभितम् । ६३

एवं दीक्षाविधाने तु प्रतिष्ठायुत्सवेषु च
अन्यथा दोषमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । ६४

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
कुण्डविधिनाम अष्टमोऽध्यायः

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

अभिषेकमथो वक्ष्ये आचार्याणां विशेषतः
क्षत्रियाणां विशेषेण साधकानां विशेषतः । १

विष्ण्वालये विशेषेण मण्डपं कारयेद्वृधः
मण्डपं समलंकृत्य तोरणाद्यैरलंकृतम् । २

वितानाद्यैरलंकृत्य दर्भमाल्यैश्च शोभयेत्
अङ्गरानर्पयित्वा तु पूर्वेद्युः कर्मवासरे । ३

सप्तमे पञ्चमे वापि तृतीयेऽहनि वा भवेत्
पूर्वे द्वारान्विते पश्चात् सद्यो वा सकलं चरेत् । ४

कौतुकं बन्धयेद्वीमान् पूर्वेद्युश्च निशामुखे
चतुःस्थानार्चनं विप्र कारयेद्विधिचोदितम् । ५

- अभिषेकविधि ब्रह्मन् इष्टसिद्धिप्रदं यजेत्
चक्राब्जमण्डलं वापि कारयेच्छास्त्रवित्तमः ६
- कुम्भाधिवासनं रात्रौ शयने सन्निवासयेत्
पञ्चरथस्य देवस्य पश्चिमे शयनं चरेत् । ७
- पञ्चभारप्रमाणेन धान्येन परिपूजयेत्
तदर्धतण्डुलश्चैव तदर्धं तिलमेव च । ८
- नववस्त्रे विनिक्षिप्य व्याघ्रचर्म तथोपरि
तदूर्ध्वे कंबलं न्यस्य पीठस्योपरि साधकः । ९
- तदूर्ध्वेऽङ्गुलिकां न्यस्य चित्रवस्त्रं तथैव च
पश्चोपधानसंयुक्तं प्रच्छादनपटं तथा । १०
- मृद्वास्तरणसंयुक्तं शयनं परिकल्पयेत्
क्षीरोदार्णवसंस्थितं अनन्तं परिपूजयेत् । ११
- कुम्भमण्डलवह्नौ तु पूजनं पूर्ववच्चरेत्
बलिं च सर्वतो दद्यात् पुराणं श्रावयेत्सुधीः १२
- प्रभातकाले चोत्थाय स्नानं पूर्ववदाचरेत्
द्वारादीनि समभ्यर्च्य कुम्भादीन् परिपूजयेत् । १३
- कुम्भानुद्भूत्य तान् सर्वान् द्वादशान् चतुरोऽपि वा
चतुष्कुम्भं तु तन्मध्ये अष्टदिक्ष्वष्टकं न्यसेत् । १४

- त्रीहिकोपरि संस्थाप्य सूत्रवस्त्रादिवेष्टितम्
शरावं कूर्चसंयुक्तं शुद्धद्रव्यसमन्वितम् । १५
- पूर्वे पुष्पं प्रदद्यात् आग्नेये पत्रसञ्चयम्
याम्ये फलोदकञ्चैव नैऋते पञ्चगव्यकम् । १६
- वारुणे तीर्थतोयञ्च वायव्ये गन्धतोयकम्
सौम्ये चाक्षततोयं तु ईशान्ये भूतिसंज्ञकम् । १७
- मध्ये चतुष्टये विप्र आग्नेये रत्नतोयकम्
नैऋते लोहतोयं च वायव्ये त्रीहितोयकम् । १८
- ईशान्ये सर्ववस्तूनि ऋमाद्द्रव्यं निवेशयेत्
उत्पलत्रितयञ्चैव केतकीद्वितर्यं तथा । १९
- शतपत्रं जातियुग्मं नन्द्यार्वर्तद्वयं तथा
एतानि दश पुष्पाणि निक्षिपेत् कुम्भमध्यतः । २०
- पुष्पालभे तु जातिस्यात्पत्रपूरमथोच्यते
त्रुलसीद्वितयञ्चैव दमनिद्वितयं तथा । २१
- सटाभद्रा च दूर्वा च सहदेवी तथैव च
बिल्वपत्रञ्च इत्येते निक्षिपेत् पावकोदके । २२
- पत्राणामप्यभावे तु त्रुलसीदलमुत्तमम्
कदली पनसञ्चाम्रं बिल्वमामलकं तथा । २३

नालिकेरञ्च हव्यञ्च लिकुचं दाढिमं भवेत्
एतानि निश्चिपेद्याम्ये फलाभावे तु दाढिमम् । २४

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिश्च पञ्चमम्
गव्यानामप्यलाभे तु घृतमेकं प्रशस्यते । २५

नादेयं नैर्जीरं ह्रादं सामुद्रं पौष्टकं तथा
हैमञ्च वार्षिकञ्चैव कर्पूरागरुकं तथा । २६

एलालवङ्गतकोलवचाकर्पूरमेव च
एतानि गन्धतोये तु निश्चिपेत्तन्त्रपारगः । २७

एलादीनामलाभेतु कर्पूरं संप्रचक्षते
त्रीहितण्डुलकञ्चैव प्रियङ्गुं कम्बुसंज्ञकम् । २८

कलमां रक्तशालिञ्च वेणुं चैव यवं तथा
अक्षतानामभावे तु कलमापरिचक्षते । २९

त्रेताग्निभूतिकं चैव नित्यहोमाग्निभूतिकम्
यागाग्निभूतिकं चैव उत्सवाग्नि विभूतिकम् । ३०

भूतीनामप्यलाभे तु नित्यकुण्डविभूतिकम्
मणिं मरकतञ्चैव वैदूर्यं पुष्परागकम् । ३१

गोमेधञ्चेन्द्रनीलञ्च वज्रं मौक्तिकमेव च
प्रवालं स्फटिकञ्चैव पुष्पगं ब्रह्मरागकम् । ३२

- रत्नानामप्यलाभे तु मौक्तमेकं प्रशस्यते
सुवर्णं रजतं ताम्रमायसं त्रपुकं तथा । ३३
- रजीन्द्र ? मारकूटञ्च लोहान्येतानि निश्चिषेत्
शालिं व्रीहिं तथाचैव षष्ठिकं यववेणुकम् । ३४
- गोधूमतिलमुद्रं च शिम्बमाषकुलत्थकम्
एतानि मारुते कुम्भे निश्चिपेन्मुनिसत्तम । ३५
- ईशाने सर्ववस्तूनि निश्चिपेत्तन्त्रपारगः
यन्त्रन्यासक्रमेणैव उद्घारक्रम इष्यते । ३६
- केशवाद्यैश्च मन्त्रैश्च स्थापयेद्विधिपूर्वकम्
स्नानं पुरुषस्वक्तेन विष्णुस्वक्तेन वा भवेत् । ३७
- अन्तरान्तरयोगेन स्नानानां च महामते
अर्ध्यं गन्धं च पुष्पं च धूपं चैव निवेदयेत् । ३८
- आसने तु समारोप्य अभिषेकं समाचरेत्
शुद्धस्नानं ततः कृत्वा नीराजनमथाचरेत् । ३९
- अलंकृत्य यथा न्यायं यागभूमिं समाविशेत्
आसने सन्निवेश्याथ पद्मबन्धमथाचरेत् । ४०
- भद्रमाचार्यभूयञ्च तदग्रेण जगदुरुम्
आचार्यं दृष्टमात्रेण देववत्प्रतिभावयेत् । ४१

- आसनं पादुकेचैव छत्रं चामरमेव च
वाहनं केतुदण्डश्च चिह्नं काहलमेव च । ४२
- शङ्खभेरीनिनादश्च द्वारपालश्च भूषणम्
कांस्यतालं च चिह्नं च प्रदद्याद्विष्णुसन्निधौ । ४३
- कालचिह्नं कलंचैव प्रदद्यात् विष्णुसन्निधौ
राजा चात्र विशेषेण अभिषेकं समाचरेत् । ४४
- अष्टोत्तरशते निष्के अभिषेकं प्रकल्पयेत्
नवरत्नसमायुक्तं त्रिपुकाश्चन संयुतम् । ४५
- इतिपूर्वक्रियासर्वं द्विजवत्सर्वमाचरेत्
मुहूर्ते शोभने प्राप्ते अभिषेकं समाचरेत् । ४६
- ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यशूद्रैवमादिकैः ?
नृत्तगीतसमायुक्तं जयशब्दसमन्वितम् । ४७
- वेदघोषसमायुक्तं शङ्खनादसमन्वितम्
अभिषेकं ततः कृत्वा दद्यादाचमनं तथा । ४८
- नेत्रबन्धं ततः कृत्वा आयुधानि च संस्पृशेत्
उदस्थानानि भाष्णानि मङ्गलानि च दर्शयेत् । ४९
- राजचिह्नानि सर्वाणि उत्तमासनपूर्वकम्
प्रणमेहण्डवद्धमौ जनैस्सर्वैरतन्द्रितः । ५०

वैश्यश्चेतु विशेषेण अभिषेकादिकं विना
पालशब्दं वदेद्विप्र शूद्रश्चेत् दास्यकं वदेत् । ५१
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां राजा राष्ट्रस्य कारणम् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
अभिषेकविधिर्नाम नवमोऽध्यायः

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीभगवान् —

राजकार्यमथो वक्ष्ये समासादवधारय
राजशशरीरं राष्ट्रं हि राजा तज्जीव उच्यते । १

राजानश्चैव राष्ट्रश्च तस्माद्रक्ष्यं द्रयं बुधैः
तद्राष्ट्रस्य विशेषेण राज्ञः प्राधान्यमुच्यते । २

राजा गुरुर्जनानाश्च वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः
क्षतात्सन्त्रायते जन्तोः क्षवियस्स उदाहृतः । ३

अनुरागात् प्रजानां च राजा इत्यमिधीयते ।
भूरक्षणपरश्चैव भूमिपाल इति स्मृतः । ४

नारान्नियमनाश्चैव नरेशस्समुदाहृतः
चेरकेरलपाण्ड्यश्च अभिषेकपरो भवेत् । ५

- अन्येषां प्राणिसर्वेभ्यः पद्मबन्धं प्रकाशयेत्
वर्णानां द्विजादीनां जन्मकर्म प्रकीर्त्यते । ६
- ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाङ्गातो ब्राह्मणस्समुदाहतः
क्षत्रियायां विशेषेण क्षत्रियेण च भूमुजः । ७
- तथापि वैश्यशूद्राणां जन्मसंपत्तिरुच्यते
अध्यापनं चाध्ययनं याजनं यजनं तथा । ८
- दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः
अध्ययनश्च यजनं दानं वृत्तिश्च भूमुजाम् । ९
- शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्
यज्ञदानपःकर्मण्यूहापोहविचक्षणः । १०
- शक्तित्रयसमोपेतो बलवान् कोशवर्धकः
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश राष्ट्रदुर्गबलान्वितः । ११
- चारेणचिरयुक्तश्च धर्मशास्त्रार्थकोविदः
नीतिशास्त्रपरश्चैव गुणवान् ब्राह्मणप्रियः । १२
- सर्वावयवसंयुक्तस्सर्वकल्याणकारणः
स्वराष्ट्ररक्षणपरः परराष्ट्रस्य पीडनः । १३
- वाहनारोहणे दक्षः अर्थशास्त्रार्थकोविदः
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो देवतासमदर्शनः । १४

- देवताराधनपरो विष्णुचिन्तापरस्सदा
बन्धुभृत्यसमायुक्तो गुरुभक्तिरतः सदा । १५
- अर्थर्जिनपरश्चैव बालरक्षणतत्परः
अश्वारोहणदक्षश्च द्रन्द्युद्धविशारदः । १६
- मल्लयुद्धपरश्चैव वश्यशास्त्रपरिश्रमः
सर्वमन्त्रपरश्चैव गुरुवाक्यप्रमाणतः । १७
- गीतनृत्परश्चैव पुराणश्रुतितत्परः
स्वदारनिरतश्चैव परदारविवर्जितः । १८
- अनेकदानसंयुक्त स्तन्त्रीवादनसंस्कृतः
गीतश्रीगीतनिपुणः वायनृत्यविशारदः । १९
- एभिरेव गुणैयुक्तं राजानमभिषेचयेत्
सदाचारमथो वक्ष्ये क्षत्रियाणां विशेषतः । २०
- प्रभाते बोधकैर्युक्त शशयनादपिचोत्थितः
मुखदानं ततः कुर्यात् वाह्णेभ्यो विशेषतः । २१
- घृतप्रस्थं च चषकं स्वर्णवस्त्रघृतं तथा
मलमूत्रपुरीषादीन् संविसृज्य रहस्यतः । २२
- प्रातः स्नानं ततः कुर्यादुष्णतोयेन नित्यशः
स्नानीय द्रव्यसंयुक्त मभ्यज्ञादि समन्वितम् । २३

- दिवाकरोदयात्पूर्वं सन्ध्यावन्दनमाचरेत्
गायत्रिया जपं कृत्वा उपस्थानं समाचरेत् । २४
- आत्मार्थं यजनं कुर्यात् यन्त्रं विष्णुमथोऽपि वा
उभयं वा सदा कुर्यात् तर्पणादिपुरस्सरम् । २५
- ताम्बूलदानं विप्राणां गोदानं सम्यगाचरेत्
कन्यादानं तिलंचैव रक्तवस्त्रं सुवर्णकम् । २६
- आशीर्वादं गृहीत्वा तु मन्त्रपूताक्षतं डिजैः
देवालयगतांस्तीर्थान् प्रसादं परिगृह्य च । २७
- दैवत्राह्णणकार्यं च श्रुत्वा सर्वं समाचरेत्
अलंकृत्य यथान्यार्यं भूषणाद्यनुलेपनैः । २८
- सभामण्डपमासाद्य आसने चाविवासयेत्
व्यवहारान्नृपः पश्येद्वाह्णगैः सह नित्यशः । २९
- शङ्खभेरीनिनादेन जयशब्दसमाकुलैः
चामरैस्तालवृन्तैश्च व्यजनैः परिवीजितः । ३०
- स्त्रीरत्नगणसंयुक्तं भेरीशब्दसमन्वितम्
बहुदीपसमायुक्तं वितानाद्यैरलंकृतम् । ३१
- परराष्ट्रगतान् शत्रून् वधूः संवीक्ष्य भूमुजः ?
परराजागतान्पत्रान् श्रावयेद्भूमुजोत्तमः । ३२

ग्राह्याग्राह्य इतिज्ञात्वा सचिवैसह भूभुजः
ग्राह्यं गृहीत्वा राजेन्द्रः अग्राह्यं परिवर्जयेत् । ३३

मित्रामित्रे विदित्वा तु तत्त्वकार्यं समाचरेत्
जनान् सर्वान् विसृज्याथ गृहवाटं प्रवेशयेत् । ३४

मातापित्रोर्गृहं गत्वा प्रणमेत् दण्डवद्धुवि
श्रुत्वा तद्वाक्यमादाय तत्त्वकार्यं समाचरेत् । ३५

खगृहेषु खयं प्राप्य तत्त्वकार्यं समाचरेत्
आत्मानं यजनं कुर्याद्यन्त्रं विष्णुमथापि वा । ३६

उदयेवाससाकुर्यात् तत्त्वकार्यं समाचरेत्
आहार्यादीन् विसृज्याथ सूक्ष्मवस्त्राणि धारयेत् । ३७

श्रमालयं समासाद्य श्रमकार्यं समाचरेत्
उत्ताननं ततः कृत्वा मण्डनं च विसर्जयेत् । ३८

अथ स्नानं ततः कृत्वा देवागारं प्रवेशयेत्
पूजयित्वा च देवेशं हविष्यं च निवेद्य च । ३९

भोज्यासने समासीनो भोजनं सम्यगाचरेत्
भिषजस्सह राजेन्द्र भोजयेत्स्वबलैस्सह । ४०

सुतैश्च बन्धुवर्गैश्च भृत्यवर्गैस्तथैव च
भोजनासनवेलायां शङ्खभेरिं निनादयेत् । ४१

भोजनेधृत्यकाले ? तु तथैव परिघोषयेत् भोजनं शोधयेत्पूर्वं भुक्तद्रव्यमशेषतः ।	४२
शनिवारे बुधे चैव तैलाभ्यङ्गं समाचरेत् जन्मऋक्षे विशेषेण स्वर्णदानं समाचरेत् ।	४३
गन्धालेपं ततः कुर्यात् भोगकाले विशेषतः शुक्रवारदिने काले विष्णुदर्शनमाचरेत् ।	४४
क्रोशद्वयं बहिर्ग्रामात् विचरेत्परिकरैस्सह दिने दिने विशेषेण गजाश्वांश्चावलोकयेत् ।	४५
परिक्रामन्परिकरे राज्यकार्यं विचिन्तयेत् अयने विषुवे चैव ग्रहणे सोमसूर्ययोः ।	४६
जन्मऋक्षे विशेषेण स्वर्णदानं समाचरेत् दानेन दद्यते सर्वं तस्मादानं विशिष्यते ।	४७
धर्मेण कारयेद्राज्यमन्यथा दोषकृद्धवेत् सायाह्वे समनुप्राप्ते नीराजनमथाचरेत् ।	४८
देववत्कारयेद्राज्ञां पुरोहितजनैस्सह स्त्रीसभामण्डपे प्राप्ते नीराजनमलोकयेत् ।	४९
भोजनं कारयेदन्ते शयने सन्निवेशयेत् रक्षापरिकरैस्सार्धं राजकार्यं विचिन्तयेत् ।	५०

एवं दिने दिने कुर्यात् राजा नित्यमतन्द्रितः
राजा राष्ट्रविवृद्धर्थं विष्णुपूजां समाचरेत् । ५१

तत्पूजार्थं विशेषेण नगरग्रामपत्तनम्
कारयेच्छुद्धदेशे तु कर्षणादीन् प्रकारयेत् । ५२

ब्राह्मणानां निवासः स्याद्ग्रामश्चाग्रहारकम्
राजावासं पुरं प्रोक्तं वैश्यानां पत्तनं भवेत् । ५३

जनत्रयसमायुक्तं नगरग्रामपत्तनम्
दुर्गाविवाससमायुक्तं नगरं संप्रकारयेत् । ५४

नदीतीरे विशेषेण ग्रामं कुर्याद्विचक्षणः
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । ५५

चतुर्स्सहस्रकं वापि उत्तमाधममध्यमम्
तदर्धं वा तदर्धं वा यथावित्तानुसारतः । ५६

ब्राह्मणान् वेदविदुषः श्रोत्रियान् ग्राहयेत्सुधीः
ब्राह्मणान्परीक्षेत कदाचिद्राजवर्त्मनः । ५७

ग्रामादि कारयेद्विद्वान् शुद्धदेशे मनोरमे ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
राजलक्षणं नाम दशमोऽध्यायः

अथ एकादशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

ग्रामविन्यासकं वक्ष्ये अवधारय सांप्रतम्
पुण्यक्षेत्रे नदीतीरे पर्वताग्रे त्रिकेपि वा । १

देवालयार्थं वा कुर्यात् ग्रामार्थं देवतालयम्
ग्रामात्पूर्वं स्वतन्त्रं स्यात् परतन्त्रं तु पश्चिमम् । २

एकविंशत्यनां वीथीं क्रोशमाचं तु विस्तृतम्
ओतं प्रोतं तथा कुर्यात् ग्रामश्चैवोत्तमो भवेत् । ३

तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्धमधमं भवेत्
अयुग्मवीथिकायुक्तं वीथिद्वयमथापि वा । ४

सप्तपञ्चत्रयं वापि ओतप्लोत क्रमेण तु
कृत्वा एतत्क्रमेणैव कारयेद्वामवर्धनम् । ५

ब्राह्मन्तु मध्यमं भागं दैविकं तदनन्तरम्
मानुषं तु तृतीयं स्यात् पैशाचं वै चतुर्थकम् । ६

पैशाचे देवतावासं ब्राह्मे वै विष्णुमन्दिरम्
बहिः प्रदक्षिणे विप्र वीथिकां संप्रकारयेत् । ७

एकपीठमथो वापि द्वितयं त्रितयन्तु वा
ग्रामपूर्वापरे विप्र विष्णुमन्दिरमाचरेत् । ८

आसनं शयनं वापि यानास्त्रृष्टमथापि वा
वाराहं पूर्वदिग्भागे आग्नेयां वै नृसिंहकम् । ९

याम्ये हयाननं प्रोक्तं नैऋते श्रीधरं भवेत्
वारुणे वासुदेवं तु मारुते वामनं तथा । १०

सौम्ये तु राघवं प्रोक्तं माधव मीशके बुधः
तद्विर्विथिकां प्राप्य रविसोमं च पूर्वके । ११

आग्नेये भैरवं स्थानं याम्ये वै मकरध्वजम्
षष्ठमुखं नैऋते प्रोक्तं वारुणे चैव कन्यकाम् । १२

वायव्ये मदनं प्रोक्तं मातृस्थानं तथोचरे
ईशाने शङ्करं न्यस्य केवले विष्णुमंदिरम् ? १३

तटाकं सर्वदिग्देशो गर्तं कूपं तथैव च
नगरे मध्यदेशो तु राजप्रासादमाचरेत् । १४

प्रासादस्य तु बाह्ये तु गृहिणीवासमाचरेत्
प्राकारं परितःकुर्यात् द्वारगोपुरशोभितम् । १५

तद्विर्वा न स्यादश्वावासं प्रकल्पयेत्
गजावासं च कूपं स्यात् भोजनागारमेव च १६

बही रक्षाजनावासं स्ववाहकजनैर्युतम्
रथकारजनैश्चैव गन्धपाकजनैस्तथा । १७

- आपणान्वीथिकां चैव वहिर्वीर्थीं प्रकल्पयेत्
दानदेशनिवासं ? च यथाभिमतिदेशिकः । १८
- पुरदुर्गं वहिः कुर्यात् जलागारं वहिस्ततः
शिलासालं भूमिसालं यन्त्रतालसमन्वितम् । १९
- उद्यानं सर्वतः कुर्यात् कूपं सर्वत्र कारयेत्
ग्रासादग्रामनिर्माणं निमित्तात् परिकल्पयेत् । २०
- उपश्रुतिमुपश्रुत्य मङ्गलावाक्यगृह्यताम् ?
अमङ्गलं परित्यज्य गौलिर्दक्षिणतश्चुभम् ? २१
- वामे वाजि बिनाशं स्यादोषस्याभिप्रकल्पयेत् ?
उद्योगगमने काले नारीपूर्णघटं शुभम् । २२
- भेरीशङ्खनिनादं च तालघोषं तथैव च
क्षीरकुम्भं सुराकुम्भं दर्शयेत्शुभसंसदि । २३
- दुर्निमित्ते सति ब्राह्म मष्टोत्तरशतं हुवेत्
प्राणायामदशं वापि विलादग्रेथवाप्यलम् । ? २४
- भूपरीक्षाविधिं कुर्याच्छास्त्रदृष्टेन वर्त्मना
अधिकेचोत्तमाभूमि स्समञ्चेन्मध्यमा भवेत् । २५
- न्यूनं चेदधमाभूमिरधमं परिवर्जयेत्
ततः प्रवेशबलिं कुर्यात् व्रीहिबीजेन देशिकः । २६

- शङ्खवाद्यसमायुक्तं स्वस्तिसूक्तेन संयुतम्
इन्द्रादि ब्रह्मपर्यन्तं पञ्चरात्रेण वर्तमना ।   २७
- शङ्खोपस्थापनं कुर्यात् दिक्षुवाथ विदिक्षु च
बीथीं प्रकल्पयेद्विद्वान् देवागारं तथैव च ।   २८
- शङ्खस्थापनकाले तु रत्नलोहादिकान् न्यसेत्
देवागारे विशेषेण कर्षणं सम्यगाचरेत् ।   २९
- सप्तधा कर्षयेद्भूमिमालवाल प्रकल्पयेत्
बीजावापं ततः कृत्वा जलसेचनमाचरेत् ।   ३०
- फलपाकावसानं च रक्षां कुर्यात्समन्ततः
फलपाकावसाने तु गवान्तुसिञ्च कारयेत् ।   ३१
- चतुरश्रं ततः कृत्वा खननं सम्यगाचरेत्
वसुधां पूरयेत्पश्चात् गण्डशैलैः प्रपूरयेत् ।   ३२
- सिकतैः पूरयेत्पश्चात् जलपूरणमाचरेत्
हस्तपादैर्द्रढीकृत्य मादुकोपलकं न्यसेत् ।   ३३
- आधारोपरि विन्यस्य प्रासादं परिकल्पयेत्
उपयीठोपरि वापि केवलं वापि कारयेत् ।   ३४
- नगरं द्राविडं वापि केसरं च प्रकारयेत्
वृत्तं वृत्तायतं वापि चतुरश्रायतन्तु वा ।   ३५

- कूटद्वारमथोवापि शालागारमथापि वा
उपानदादि संयुक्तं पादप्रस्तरशोभितम् । ३६
- विमानैर्विविधैर्युक्तं शालापञ्चरभूषितम्
तोरणैश्च समायुक्तं मण्डपैश्च समायुतम् । ३७
- प्राकारगोपुर्युक्तं मन्तर्वीथिकया युतम्
आग्नेये मानसस्थानं याम्ये गङ्धालयं परम् । ३८
- श्रीस्थानं नैऋते प्रोक्तं पानीयं वारुणे परम्
वायव्ये नागराजानां भक्तानां सौम्यगे परम् । ३९
- सौम्येशानकयोर्मध्ये विष्वक्सेनं प्रकल्पयेत्
भगवत्प्रमुखं पश्चात् गरुत्मन्तं नियोजयेत् । ४०
- चण्डश्चैव प्रचण्डश्च द्वारपाश्वे निवेशयेत्
दुर्गा गणपतिं चैव ईशाने पावके न्यसेत् । ४१
- गोपुरस्य पुरो विप्र बलिपीठं प्रकल्पयेत्
पचनालयपूर्वे तु कूपं कुर्याद्विचक्षणः । ४२
- दक्षिणे चक्रराजन्तु ईशान्ये कोशसग्रहम्
विमानपाश्वे विप्रेन्द्र दिङ्गूर्ति परिकल्पयेत् । ४३
- वासुदेवादिकं वापि वाराहादिकमेव वा
स्तूपिकात्रितयं वापि पञ्चकं समकन्तु वा । ४४

एकं वापि द्विजश्रेष्ठं धामायामवशेन तु ?
एवं कृत्वा विधानेन प्रतिष्ठां सम्यगाचरेत् । ४५

गर्भन्यासं ततः कृत्वा इष्टकाद्वितयं चरेत्
विमानस्थापनं कुर्यात् पञ्चरात्रेण वर्तमना । ४६

तरुणालयपूर्वन्तु वेशम कुर्याद्विचक्षणः
तरुणालयं विना मूलेनाचरेत्तन्त्रवित्तमः ४७
इति श्रीपञ्चारात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
ग्रामनिर्माणं नाम एकादशोऽध्यायः

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

विम्बमानमथो वक्ष्ये शृणु गुह्यं महामुने
आसनं शयनं वापि यानारुद्धं स्थितंतु वा । १

वासुदेवादिकं वापि केशवादीनथापि वा
मत्स्यादीन् वा विशेषेण यजमानो गुरुस्तथा । २

यजमानोदयाद्वापि भर्गद्वारवशात्तु वा
पाताधिष्ठानमानं वा हस्तमानमथापि वा । ३

वालमानमथो वापि यद्वाऽङ्गुलवशात्तु वा
अङ्गुलंत्रितयं प्रोक्तं मात्रं मध्यं च मुष्टिकम् । ४

- मानप्रमाणमुन्मानपरिमाणोपमानकम् ७
 लंबमानं पडेतानि मानानि कथयाम्यहम् ।
- उचुङ्गं मानमित्युक्तमुन्मानं विस्तृतं भवेत् ८
 नामिमानं प्रमाणं स्यादन्तरंचोपमानकं ?
- स्फ्रं च लम्बमानं स्यादेतै मनैस्समायुतम् ९
 षष्ठ्मानं च तथैवोक्तमन्थथा दोषकृद्धवेत् ।
- चित्रं वाप्यर्धचित्रं वा चित्राभासमथापि वा १०
 चित्रं सर्वाङ्गदृष्टं स्यादर्धचित्रंतु सार्धकम् ।
- आभासं पटभित्तिस्थं त्रिविधं परिकीर्तितम् ११
 स्तं लोहच्च पाषाणं दारु वा मृन्मयन्तु वा ।
- एकवेरं बहुवेरं स्वतन्त्रं परतन्त्रकम् १२
 आश्रितं योगकञ्चैव भोगं योगं तथापरम् ।
- ब्रह्मस्थाने स्थितं वेरमेकवेरमुदाहृतम् १३
 दिव्यभागे स्थितं वेरं बहुवेरमिति स्मृतम्
- स्वतन्त्रं ग्रामतःपूर्वं परतन्त्रं तु पश्चिमम् १४
 आलये भित्तिपाश्वे तु स्थापितं चाश्रितं भवेत्
- श्रीभूमिसहितं वापि रहितं योगकं स्मृतम् ?
 श्रीकरं भोगमित्युक्तं योगं वश्यकरं भवेत् ।

- अयादिभिस्समोपेतं दशतालेन कारयेत्
तालं शताङ्गलीकृत्य चतुर्विंशोत्तरं भवेत् । १४
- नवतालप्रमाणेन देवीकर्मचिनादिकम्
षट्कौतुकसमोपेतं बहुवेरमुदाहृतम् । १५
- एवबेरं तथा प्रोक्तं शिलार्चेति द्वयं विना
कर्मचास्नपनश्चैव स्थापने कर्मकौतुकम् । १६
- आत्मार्थं च परार्थं च द्विविधं स्थापनं भवेत्
गृहेषु स्थापितं पूर्वमालये चापरं भवेत् । १७
- आत्मार्थं गृहरक्षस्यादालयं ग्रामरक्षकम्
मुख्यस्थाने स्थितो देवो राजराष्ट्रस्य रक्षकः । १८
- अन्योन्यसङ्गतौस्यात् राष्ट्रशोभो यथारुचि
कर्मचार्चोत्सवाचार्चा च बल्यचार्चा च तथैव च । १९
- स्नानतीर्थेभयाचार्चा च स्वापोत्थानाचर्या सह
प्रतिमा पद्मिधा प्रोक्ता उच्चमा समुदाहृता । २०
- त्रिभिश्च मध्यमा प्रोक्ता एका च चरमा भवेत्
कृष्णराघवसंयुक्तं सिंहवाराहकेन च । २१
- सौदर्शन समायुक्तं लक्ष्मीवेरसमन्वितं
आलये स्थापितं विम्बं द्विभुजं वा चतुर्भुजम् । २२

यद्वाष्टभुजकं वापि यथारुचि समाचरेत्
शयने द्विभुजं मुख्यं कृष्णो रामो भवेत्तदा । २३

वाराहवामनौ चैव तथा त्रैविक्रमो भवेत्
लक्ष्मीनृसिंहं वाराहं लक्ष्मीनारायणं तु वा । २४

श्रीकरं विजयं प्रोक्तं नगरग्रामपत्तने
एवं विम्बगणान्कुर्यात् प्रतिष्ठां सम्यगाचरेत् । २५

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
बेरलक्षणज्ञाम द्वादशोऽध्यायः

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

स्थापनं संप्रवक्ष्यामि विम्बानां मुनिसत्तम
स्थावरं जड्जमञ्चैव द्विविधं बेरमुच्यते । १

अयने चोत्तरं मुख्यं जघन्यं दक्षिणायनम्
जड्जमन्तु जघन्ये वा मुख्ये वापि समाचरेत् । २

माघे भाद्रपदे मासि प्रतिष्ठां परिवर्जयेत्
गुरुशुक्रास्तमे चैव ग्रहणस्यान्तिके तथा । ३

दुष्टवारे विलग्ने च अशुभक्षें तथा तिथौ
वर्जयेद्वेवदेवेशस्थापनं देशिकोत्तमः । ४

दैवज्ञेन समायुक्तं स्थापनं सम्यगाचरेत्
शिल्पशास्त्रानुसारेण शिल्पिना देशिकोत्तमः । ५

यजमानेन सहितः सर्वैः परिकरैः सह
सर्वद्रव्यं समासाद्य पश्चात्कर्म समाचरेत् । ६

कर्मार्थं भद्रिनात्पूर्वं सप्तमे पञ्चमेऽहनि
तृतीयेऽहनि वा कुर्यात् अङ्गुरानर्पयेद्दुधः । ७

ततः प्रदोषे संप्राप्ते मृत्संग्रहणमाचरेत्
दिशं प्राचीमुदीचीं वा व्रजेत् परिकरैसह । ८

उद्यानं वा नदीतीरं प्राकारं तन्मयन्तु वा ?
तदेशं प्रोक्षयेद्विप्रं मन्त्रपूतेन वारिणा । ९

आसने तु समाविश्य प्राणायामं समाचरेत्
न्यासं कृत्वा विशेषेण पुण्याहं वाचयेद्दुधः । १०

महीमभ्यर्च्यं मन्त्रेण बलिं द्व्यात्समन्ततः
खनित्रं क्षालयेत्तत्र अस्त्रमन्त्रेण देशिकः । ११

वस्त्रदर्भै स्समान्छाद्य भूसूक्तेन महीं स्पृशेत्
खनित्रेण खनेऽद्भूमिं प्राङ्गुखः क्रोडविद्यया । १२

वेदैर्विहितमन्त्रेण वास्तुपूर्षं विलिख्य च
पुनरभ्यर्च्येद्वीमान् पात्राण्यादय देशिकः । १३

- गच्छेत्परिकरैस्सार्धं शङ्खकाहलनिखनैः
मण्डपं कारयेद्वीमान् प्रपामात्रमथापि वा । १४
- वितानाद्यैरलंकृत्य ध्वजतोरणकुम्भकैः
पूर्वपश्चिमदीर्घश्च दक्षिणोत्तरदीर्घकम् । १५
- चतुरश्रं समं वापि तन्मध्ये मण्डलं लिखेत्
इष्टसिद्धिप्रदं वापि चक्राब्जं वापि कारयेत् । १६
- पूर्ववत्स्थापयेत्कुम्भं मण्डलस्य तु पश्चिमे
मण्डलेशस्य पूर्वे तु पालिकाक्षेत्रमुच्यते । १७
- पश्चिमेचोत्तरे वापि अग्न्यागारं प्रकल्पयेत्
दक्षिणोत्तरे तथा कुर्यात् पालिकां ग्राह्य देशिकः १८
- पालिकां घटिकां चैव शरावान्दादशान्प्रति ?
बिलान् संपूरयेत्पश्चात् पालाशैः कुशदर्भकैः । १९
- चतुर्विंशाङ्गुलोत्सेधं क्षालयेदेशिकोत्तमः
बन्धयेत्कण्ठदेशे तु दूर्बा बिलवं च देशिकः । २०
- मृदा संपूरयेत्पश्चात् स्त्रपातं समाचरेत्
पालिकास्यानुरूपेण कोष्ठे व्रीहीन्प्रपूरयेत् । २१
- तस्योपरि न्यसेत्पत्रं तत्पूर्वे बीजभाजनम्
सोमकुम्भन्तु वा पश्चात् न्यसेत्तन्त्रविचक्षणः । २२

द्वारं कृत्वा विधानेन द्वारपूजां समाचरेत्
कुंभे च मण्डले चैव अग्नौ संपूजयेत्क्रमात् । २३

पालिकादक्षिणे पाश्वे उत्तराभिमुखः स्थितः
पुण्याहं वाचयेत्पश्चात् ब्रह्मणैः सह देशिकः । २४

पालिका स्वर्चयेदेवान् ब्रह्माविष्णुशिवात्मकान्
सोमकुम्भं समभ्यर्च्य सोममन्त्रेण होमयेत् । २५

तिलमुद्रयवान् चैव ब्रीहिमाषप्रियङ्गुकान्
शिम्बसर्षपगोधूम कुलत्थान् कङ्गुश्यामकान् । २६

बीजानमप्यभावे तु मुद्रमेकं प्रशस्यते
एतत्सङ्गृह्य निक्षिप्य पात्रे क्षीरं विनिक्षिपेत् । २७

स्थापयेदम्बरेणैव पालिकाः परिवेष्टयेत्
सोमकुम्भगतां शाक्ति बीजपात्रे विनिक्षिपेत् । २८

पश्चादोषधिमन्त्रेण अभिमन्त्रणमाचरेत्
पुनस्संपूजयेत्पश्चात् घृतारोपणमाचरेत् । २९

पुनस्संपूजयेत् बीजं बीजावापनमाचरेत्
शङ्खदुन्दुभिनादैश्च गीतमङ्गलवाद्यकैः । ३०

पुनः पूजां प्रकुर्वीत पूर्णाहुत्यवसानकम्
बलिद्याद्विशेषेण मण्डपस्य समन्ततः । ३१

सदस्सम्भावयेद्विद्वान् दक्षिणां दापयेद्वुधः
कुम्भमण्डलमभ्यर्थं पूर्णाहुतिमथाचरेत् ।   ३२

रक्षां कृत्वा विशेषेण सुगुप्ते स्थापयेद्वुधः
दिने दिने मुनिश्रेष्ठ बलिपूजां समाचरेत् ।   ३३
इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
अङ्कुरार्पणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

जलवासमथो वक्ष्ये समासां मुनिपुञ्जव
कर्मरिम्भदिनात्पूर्वे तृतीये पञ्चमे ऽपि वा ।   १

एकाहमथवा कुर्यात् एकरत्रमथापि वा
यामं यामार्धकं वापि जलावासं समाचरेत् ।   २

कौतुकं पूर्वतः कुर्यात् वेरस्य सकलस्य च
आचार्यस्य विशेषेण ऋत्विजानां तथैव च   ३

चित्रयोगे विशेषेण महावेरैस्तथैव च
छायाधिवासनं कुर्यात् विम्बाभावे तु दर्पणम् ।   ४

तदभावे तु कूर्चं स्यात् अलंकृत्य यथाविधि
गमयेत्परिकरैस्तार्थं तीरदेशे विशेषतःः ।   ५

- नद्यां वापितटाके वा निज्ञरोपान्त एव च
तदभावे विशेषेण कटाहे मणिकेऽपि वा । ६
- जलमध्ये प्रपां कृत्वा तीरदेशे तु मण्डपम्
अलंकृत्य वितानाद्यैः कुम्भमण्डलकुण्डकैः । ७
- मण्डलं स्वस्तिकं प्रोक्तं कुण्डं पङ्कजमेव च
द्वारादियजनं कृत्वा कुम्भमण्डलकं यजेत् । ८
- कुम्भैराराधनं प्रोक्तं मण्डले वासुदेवकम्
अग्नौ वै विष्णुमन्त्रेण पद्मभूवर्तयेत्ततः । ९
- एवमभ्यर्चनं कृत्वा जलमध्ये निवेशयेत्
शयनं कल्पयित्वैवं ब्रह्मकुम्भादिकान् न्यसेत् । १०
- न्यासपूर्वं ततः कृत्वा मालान्वेन बलिं क्षिपेत्
पुण्याहवाचनं पूर्वं रक्षां कुर्यात्समन्ततः । ११
- नृत्तगीतादिवाद्यैश्च वेदघोषैः प्रणादयेत्
पुराणैःशान्तिमन्त्रैश्च जागरेण नयेनिशाम् । १२
- गृहाचार्यस्थापने काले सद्योवासं समाचरेत्
ततः प्रभाते विमले तीरमण्डपमानयेत् । १३
- खस्थाने सन्निवेश्याथ चतुःस्थानं क्रमाद्यजेत्
ब्रह्मकुम्भादिकान् सर्वान् ब्रह्ममूर्धनि सेचयेत् । १४

कलशैः स्नपनं कुर्यात् पञ्चविंशतिभिः क्रमात्
तत्र मन्त्रेण मन्त्रज्ञो मूर्तिमन्त्रेण वाहयेत् । १५

शुद्धस्नानं ततः कृत्वा पुरुषेनाभिषेचयेत्
नीराजनं ततः कृत्वा निवेद्यान्नबलिं क्षिपेत् । १६

गमयेदालये देवं पूर्ववत्परिकल्पयेत्
मण्डपं समलंकृत्य पश्चिमाभिमुखं न्यसेत् । १७

चक्राब्जमण्डलं कृत्वा दर्शनार्थं सकुम्भकम्
नयनो मीलनार्थाय सर्वमापादयेद्गृधः । १८

देवस्य पुरतः स्थाने व्रीहितङ्गुलपीठके
घृतपात्रं मधु न्यस्य अष्टधान्यं च निक्षिपेत् । १९

गाञ्छैव कन्यकाञ्छैव विनिवेश्य तदन्तिके
खर्णस्त्रीं चतुर्द्विश्च ? रजतेन तथैव च । २०

परिस्तीर्य चतुर्दिक्षु वासुदेवादिकान् यजेत्
कुम्भमण्डलकं पूज्यं पुण्याहमपि वाचयेत् । २१

अद्याद्यै देवमभ्यन्तर्य घृतपात्रादिकान् न्यसेत्
उन्मील्य दक्षिणं नेत्रं घृतसिक्तशलाक्या । २२

चित्रं देवेति मन्त्रेण तच्छ्रुरिति मन्त्रतः
दर्शयेन मण्डलं कुम्भं गां च कन्यां तथैव च । २३

- अष्टधान्यानि सर्वाणि सुवर्णपलमेव च
नानाविधानि पुष्पाणि फलानि विविधानि च । २४
- एतद्व्याणि सर्वाणि आचार्याय प्रदापयेत्
आच्छादनपटञ्चैव क्षौमवस्त्रं तथैव च । २५
- पुनरभ्यर्चयेदेवं श्रावयेद्वेदघोषणम्
गीतं नृत्तं च वाद्यं च पुराणं द्राविडं तथा । २६
- पुष्पवृष्टिमुषस्सर्वे तुष्टिस्तु पुरुषोत्तमः ।
स्नानपीठे विशेषेण मोदयेद्वेशिकोत्तमः । २७
- कलशस्थापनं कृत्वा अष्टोत्तरशतं परम्
एकाशीतिघटं वापि चत्वारिंशनवोत्तरम् । २८
- घृतमुष्णोदकञ्चैव रत्नं चैव फलोदकम्
लोहजंमार्जनञ्चैव गन्धञ्चैवाक्षतोदकम् । २९
- यवोदकं तथाचार्धं पाद्यमाचमनीयकम्
पञ्चगव्यं दधिक्षीरं मधु चैव कषायकम् । ३०
- त्रिविधे कलशे ब्रह्मन् एतद्व्यं विधीयते
पूर्वादिब्रह्मपर्यन्तमुद्धारक्रम इष्यते । ३१
- सूत्रवस्त्रादिभिर्वेष्य कूर्चच....षान्वितम्
ततश्चूर्णपटैरक्तं सृदालेपं समाचरेत् । ३२

- पञ्चभूतार्चने चैव सनिधत्ते हरिःखयम्
प्रतिष्ठायां विशेषेण पञ्चभूतार्चनं चरेत् । ३३
- मृदालेपं जले स्नानं दीपं नीराजनं तथा
गन्धालेपञ्च सेचादि वायवादनमेव च । ३४
- मृदालेपक्रमं वक्ष्ये समासादवधारय
नदीतटाकवलमीकर्वतक्षेत्रमृतिकाः । ३५
- गजस्त्रकरगण्डस्थं गोवृषशृङ्गसंस्थितम्
तीर्थसिन्धुमृदं चैव एतदृद्वादशकं स्मृतम् । ३६
- ताग्रपात्रे तथाग्राह्यं पृथक्पात्रे विनिश्चिषेत्
शरावं कलशं वापि किञ्चिदुक्तमृदाश्रितम् । ? ३७
- धान्यराशौ प्रतिष्ठाप्य कोष्ठद्वादशकं भवेत्
पुण्याहं वाचयित्वा तु मृदानभ्यर्च्य साधकः । ३८
- द्वादशाक्षरमन्त्रेण मृदालेपं समाचरेत्
पूजयेत्संपुटीकृत्य उपस्नानसमन्वितम् । ३९
- कलशस्तपनं कुर्यात् द्वादशाक्षरमन्त्रतः
विष्णुस्त्रक्तेन वा विप्र पुरुषस्त्रक्तमथापि वा । ४०
- अन्तरान्तरयोगेन उपस्नानादिनार्चयेत्
चूर्णस्त्रानं ततः कुर्यात् शुद्धस्त्रानं तथैव च । ४१

- सहस्रधारया स्नानं कुर्यान्नीराजनं तथा
घटदीपद्वादशकैः प्रतिष्ठाप्य पुरःस्थले । ४२
- सूत्रमल्लकसंयुक्तं वन्दिवादसमन्वितम्
नीराजयेद्धर्टं विप्र पूजयेत्पूजयान्वितम् । ४३
- नीराजनविधानेन अग्निपूजनमिष्यते
अग्निपूजाविहीने तु प्रतिष्ठा निष्फला भवेत् । ४४
- मारुतप्रीणनार्थाय गन्धस्नानं समाचरेत्
चन्दनं कुङ्कुमश्चैव कर्पूरमगरुं तथा । ४५
- उशीरं कोष्टकश्चैव कचोरं रजनी तथा
एलालवङ्गकश्चैव तकोलं मुरमेव च । ४६
- एतानि द्वादशोक्तानि मन्त्रेऽस्मिन् परमेष्ठिना
पृथक् पात्रे निवेश्यार्थ्य स्नापयेद्द्वादशार्णकैः । ४७
- पूजया संपुटं कुर्यात् साधकस्तन्त्रपारगः
आकाशप्रीणनार्थाय वेदवाद्यादिना चरेत् । ४८
- चतुर्वेदादिघोषच्च पुराणं गीतमङ्गलम्
गाथापद्यं तथा मिश्रं प्रत्यङ्गागमनं तथा । ४९
- श्रावयेत्सन्निधौ विप्र देवदेवस्याशाङ्गिणः
अध्याद्यैः पूजयेदेवं प्रीतिशब्दमनन्तरम् । ५०

अलङ्कृत्य यथान्यायं शयनं परिकल्पयेत् ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
जलाधिवासो नाम चतुर्दशोऽध्यायः

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

शयनं संप्रवक्ष्यामि स्थापनं तदनन्तरम्
कल्पयेन्मण्डयं पूर्वं ध्वजतोरणकुम्भकैः । १

वितानैः पूर्वोक्तकुम्भै श्रिरं भागै र्मनोरमैः
फलै नानाविधैश्चैव पुष्पमाल्यैश्च शोभितम् । २

दर्भमाल्यैः परिक्षिप्तं मुक्तादामैरलंकृतम्
तस्मिन्मण्डपमध्ये तु वेदिं कुर्याद्विचक्षणः । ३

वेदिकातालभूमौ तु शयनं परिकल्पयेत्
पञ्चभास्त्रप्रमाणेन त्रीहिणा परिपूरयेत् । ४

तदर्धं तण्डुलश्चैव तदर्धं तिलमेव च
प्रतिवस्त्रं तथास्तीर्यं तदूर्ध्वं कम्बलं न्यसेत् । ५

तदूर्ध्वं तूलिकां न्यस्य व्याघ्रचर्मं तथोपरि
चित्रवस्त्रं तदूर्ध्वं तु प्रच्छादनपटं तथा । ६

- मृद्वास्तरणसंयुक्त मुपधानत्रयान्वितम्
एवं शयनकं कृत्वा शास्त्रदृष्टेन वर्तमना । ७
- तस्य दक्षिणपाइर्वे तु मण्डलं परिकल्पयेत्
चक्रब्जं बहुपञ्चं वा इष्टसिद्धिमथापि वा । ८
- शयनस्योत्तरे पाइर्वे कुम्भवेदिं प्रकल्पयेत्
कुम्भातु पूर्ववत्कृत्वा कुण्डाष्टौ संप्रकल्पयेत् । ९
- शङ्खं चक्रं गदां चैव पद्मवेदिं चतुष्टये
अश्रंकोणं षडश्रं वा पञ्चाश्रं विदिशःक्रमात् । १०
- मूलबेरप्रतिष्ठायामेप एव विधिर्भवेत्
नारसिंहप्रतिष्ठायां वाराहस्य विशेषतः । ११
- अग्नवह्नौ विना विप्र अन्यथा दोषकृद्ववेत्
चतुर्दिक्षु विशेषेण वेदान् संस्थापयेन्मुखम् । १२
- ऋग्वेदं पूर्वदिग्भागे यजुर्वेदं तु दक्षिणे
पश्चिमे सामवेदन्तु अर्थर्वच्छोत्तरे तथा । १३
- एवं गुरुविधानेन पुण्याहं वाचयेद्गुधः
शयनन्तु समभ्यर्च्य शयने सन्निवेशयेत् । १४
- द्वारादि यजनं कुर्यात् कुम्भे संपूजयेद्गरिम्
मण्डले वासुदेवन्तु विम्बे तन्मूर्तिमर्चयेत् । १५

शयने शाययेदेवं क्षौमैराञ्छादयेत्परम्
होमकर्म ततः कुर्यात् प्रत्येकमृत्विजैर्भवेत् । १६

द्वयमेवद्यलं कुर्यात् चतुर्भिर्वापि कारयेत्
ऋत्विजानामप्यभावे तु आचार्याद्युपकारयेत् । १७

अष्टोत्तरशतं होमं तदर्थं मध्यमं भवेत्
अश्वत्थोऽुंबरङ्गचैव न्यग्रोधः पुक्ष एव च । १८

पलाशः खदिरश्चैव शम्यपामार्ग एव च
एतेषामप्यलाभे यु पालाशसमिधं हुवेत् । १९

समिदाज्येन चरुणा तिलैराज्यैश्च होमयेत्
होमान्ते तु विशेषेण चतुरन्नं निवेदयेत् । २०

पायसं चैव मुद्रान्नं कूसरं गुळमेव च
शुद्धान्नश्चैव माषान्नं हरिद्रान्नं तथैव च । २१

शिम्बान्नश्च विशेषेण होमं स्यादष्टकुण्डके
न्यासहोमं ततः कृत्वा संहृतिन्यासमाचरेत् । २२

शोषणादित्रयं कृत्वा सृष्टिन्यासं समाचरेत्
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैः सृष्टिसंहारकं चरेत् । २३

मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा तत्त्वन्यासं समाचरेत्
तत्त्वन्यासं ततः कृत्वा होमं कुर्यात्पृथक् पृथक् । २४

- प्राणप्रतिष्ठां च तत्रै वाचरेदेशिकोत्तमः
पुनस्मंपूजयेदेवं वलिं दद्यात्समन्ततः । २५
- देवालयं समासाद्य मार्गत्रयमथाचरेत्
स्थापनं पुर्ववत्कृत्वा प्रतिष्ठां सम्यगाचरेत् । २६
- अनुपूजां ततःकृत्वा वास्तुहोमं समाचरेत्
दिशां होमं ततः कुर्यात् तत्त्वदिङ्गुर्तिमन्त्रतः । २७
- समिदाज्येन चरुणा प्रत्येकं षोडशाहुतीः
महाकुम्भस्थ तोयेन प्रोक्षयेन्द्रिखरोपरि । २८
- रत्नादिन्यसनं कुर्यात् मुक्तान्यासं समाचरेत्
पीठन्यासं ततः कृत्वा बहुबेरे तु देशिकः । २९
- एकबेरे विशेषेण ब्रह्मस्थाने तु विन्यसेत्
वखेणाच्छादयेत्पश्चात् बहुदीपसमन्वितम् । ३०
- गन्धलेपं ततः कृत्वा ग्रासादस्य समन्ततः
वास्मुदेवान् प्रतिष्ठाप्य परिवाराननुक्रमात् । ३१
- ततः प्रभाते विमले स्नानकर्म समाचरेत्
यथा संपूजनं कुर्यात् स्थापनं कौतुकं चरेत् । ३२
- मुहूर्ते शोभने ग्रासे स्थापनं सम्यगाचरेत्
लम्बसूत्रन्तु संशोध्य मार्गत्रयमथाचरेत् । ३३

- स्थापनं पूर्ववत्कृत्वा प्रतिष्ठां सम्यगाचरेत्
अनुपूजां ततः कृत्वा वास्तुपूजां समाचरेत् । ३४
- दिशो होमं ततः कुर्यात् न्यासमेवं समाचरेत्
पीठन्यासं ततःकृत्वा बहुबेरे तु देशिकः । ३५
- एकबेरे विशेषेण ब्रह्मस्थाने तु विन्यसेत्
वस्त्रैराञ्छादयेत्पश्चात् बहुदीपसमन्वितम् । ३६
- देवान् तु प्रतिष्ठाप्य अन्तः परिवारगणांक्रमात्
ततः प्रभाते विमले स्नानकर्म समाचरेत् । ३७
- यथा संपूजनं कुर्यात् स्थापनं कौतुकश्चरेत्
मुहूर्ते शोभने प्राप्ते स्थापनं सम्यगाचरेत् । ३८
- लभ्बसूत्रं ततः कृत्वा अष्टवन्धनमाचरेत्
पुनःशुद्धिं ततः कृत्वा पूजयित्वा यथाविधि । ३९
- ब.लविम्बगतां शक्तिं मूर्तिविम्बे समर्पयेत्
तत्स्थानं शोधयित्वा तु कर्माचार्चादीन्यसेद्वृधः । ४०
- मूलबेरस्य पुरतः उत्सवं सन्निवेशयेत्
तत्पूर्वे कर्मबेरं तु बलिं दीपञ्च दक्षिणे । ४१
- तस्य दक्षिणपाश्वे तु स्नपनं सन्निवेशयेत्
उत्सवस्य च वामे तु तीर्थं शयनमेव च । ४२

एवं कृत्वा विधानेन कवाटं चापि बन्धयेत्
त्रिरात्रं बन्धयित्वैवं बहुवेरेन व धयेत् । ४३

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते चतुःस्थानार्चनं चरेत्
आचार्यं पूजयेत्पश्चात् रत्नहेमाङ्गुलीयकैः । ४४

गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैः कन्यादानैर्विशेषतः
ततः प्रभृति विप्रेन्द्र नित्यपूजां समाचरेत् । ४५

उत्सवं कारयेदेव मन्ते पूजां समाचरेत् ॥

इति श्रीपञ्चारात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
प्रतिष्ठाविधानं नाम पञ्चदशोऽध्यायः

अथ पोडशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

सदाचारमथो वक्ष्ये सावधानेन तच्छृणु
दीक्षितस्य विशेषेण सदाचारं ब्रवीमिते । १

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय भगवन्नामकीर्तनम्
स्तोत्रेण तोषयेद्विद्वान् गुरुं संस्मृत्यं साधकः । २

वासुदेवाय देवाय समग्रगुणमूर्तये
सङ्कर्षण नमस्तेऽस्तु विश्वपावनमूर्तये । ३

- अनिरुद्ध नमस्तेऽस्तु जगत्कारणमूर्तये
केशवाय नमस्तेऽस्तु ततो नारायणाय ते । ४
- माधवाय नमस्तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः
विश्वात्मने नमस्तुभ्यं नमोस्तु मधुसूदन । ५
- त्रिविक्रम नमस्तेऽस्तु वामनाय नमो नमः
श्रीधराय नमस्तेऽस्तु हृषीकेशाय ते नमः । ६
- नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च
नमस्ते मत्स्यरूपाय नमस्ते कूर्ममूर्तये । ७
- वाराहाय नमस्तेऽस्तु नारसिंहाय ते नमः । ८
- वामनाय नमस्तेऽस्तु नमो रामत्रयाय च
गोविन्दाय नमस्तेऽस्तु हयग्रीवाय ते नमः । ९
- एवं स्तुत्वा विधानेन तीरदेशं समाश्रयेत्
दर्भवस्त्रं निधायाथ जलाद्वाद्विश्वरेत् । १०
- कर्णस्थब्रह्मसूत्रं च दिवा चोद्भूखश्चरेत्
रात्रौ चेदक्षिणावक्रं तृणं भूमौ विनिक्षिपेत् । ११
- लेपयेदक्षिणं हस्तं काष्ठपर्णतृणादिभिः
गृहीत्वा वामहस्तेन शेफाग्रं बाह्यतश्चरेत् । १२

- तीर्थं गत्वा शुचौ देशे मृदमादाय मन्त्रतः
उद्भूताभिविशेषेण मृद्भिः प्रक्षालनं चरेत् । १२
- सप्तभिर्गुददेशश्च शिश्नश्च त्रिभिराचरेत्
अन्तरान्तरयोगेन हस्तप्रक्षालनं चरेत् । १३
- पञ्चभिः पादशुद्भिं च आचामं तु समाचरेत्
त्रिःपिवेत् द्विर्मजेच्चैवं दशाङ्गानि च संस्पृशेत् । १४
- अङ्गुलीभि विशेषेण चक्षुगद्यैस्तु संस्पृशेत्
मृदालेपं ततः कृत्वा मृदा दिग्बन्धमाचरेत् । १५
- विष्णुगायत्रिया चैव अवगाहनमाचरेत्
आचामं तु ततः कृत्वा तीरदेशं समाविशेत् । १६
- आपोहिष्टादिभि र्मन्त्रैः प्रोक्षयेत्स्वशिरोपरि
उदकाङ्गलिं ततः कृत्वा प्रादक्षिण्यं समाचरेत् । १७
- तर्पयित्वा विशेषेण आचामं तु समाचरेत्
वस्त्रनिष्पीडयेत्पश्चात् सावित्रीन्तु ततो जपेत् । १८
- उपस्थानं ततः कृत्वास्वगृहं संप्रवेशयेत्
पादप्रक्षालनं कृत्वा आचामेत्पूर्ववद्धुधः । १९
- अग्निं समिन्धयेत्पश्चात् नित्यहोममथाचरेत्
दिवाकरोदयात्पूर्वं नित्यकर्म समाप्य च । २०

- देवालयं प्रविश्याथ प्रादक्षिण्यद्वयं चरेत्
पूर्ववच्छुद्धिराचामं कृत्वा पूजां समाचरेत् । २१
- द्वारदेशै तु संप्राप्ते पठङ्गन्यासमाचरेत्
तालत्रयं ततः कृत्वा प्रविशेदक्षिणाङ्गिणा । २२
- देवस्य दक्षिणे पाश्वे आसने तु समाविशेत्
उदक्पूर्वलने दक्षिणाभिमुखश्चरेत् । २३
- पश्चिमद्वारके विप्र तथा कुर्याद्विचक्षणः
अङ्गन्यासं ततः कृत्वा छोटीकादर्शनं चरेत् । २४
- प्राणायामत्रयं कृत्वा रेचकादित्रयेण च
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रै संहृतिन्यासमाचरेत् । २५
- जीवान्मानं समारोप्य परस्मिन् ब्रह्मणि ध्रुवे
शोषणादित्रयं कृत्वा अन्तरस्थो विचक्षणः । २६
- दिव्यस्थानं यथा स्थाप्य सृष्टिन्यासं समाचरेत्
मातृकान्यसनं कृत्वा तत्त्वन्यासं समाचरेत् । २७
- महाभूतादीनां पञ्चतन्मात्राणां तथैव च
न्यासक्रमे विजानीयात् मनोबुद्धयादिपञ्चकम् । २८
- मूलमन्त्राक्षरन्यासं पठङ्गं द्वादशन्तु वा
मूर्धादिपादपर्यन्तं सृष्टिन्यासं प्रकीर्तितम् । २९

नाभ्यादि हृदयान्तन्तु स्थितिन्यासं प्रकीर्तितम्
 पादादि च शिरोन्तन्तु संहृतिन्यासमुच्यते । ३०
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च यतिश्वैव यथाक्रमम् ?
 मृधा चक्षुमुखश्चैव नाभि गुह्यं च पादुकम् । ३१
 पृथिव्यादीनां भूतानां स्थानं पादं शिरोऽपि वा
 पद्मस्थानन्तु चान्येषां स्थानमेतदुदाहृतम् । ३२
 करन्यासं ततः कृत्वा सृष्टिसंहारपालनैः
 दक्षिणादि तु वामान्तं सृष्टिन्यासं प्रकीर्तितम् । ३३
 विपरीतेन योगेन विपरीतमुदाहृतम्
 तर्जन्यादि कनिष्ठान्तं सृष्टिन्यासं प्रकीर्तितम् । ३४
 करन्यासं तु पूर्वं स्यात् देहन्यासं तु पश्चिमम्
 एवं न्यासं क्रमात्कृत्वा मानसाराधनं चरेत् । ३५
 ध्यानाधर्यगन्धपुष्पादै रूपचारै स्समर्चयेत्
 मानसाराधानं श्रेष्ठं बाह्यपूजाऽवरा विदुः । ३६
 बाह्यन्तु नाशमायाति तस्मान्मानसिकं परम्
 आत्मार्थे तु तथा कुर्यात् परार्थे संप्रपूजयेत् । ३७
 साधकः सर्वशास्त्रज्ञः नाविष्णु विष्णुमर्चयेत्
 देवोऽहं भावयेद्विद्वान् पञ्चरात्रविशारदः । ३८
 इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
 सदाचारविधिर्नाम षोडशोऽध्यायः

अथ सप्तदशोऽध्यायः

आराधनविधिं वक्ष्ये अवधारय सांप्रतम्

भृगुः—

कैर्दृव्यैः पूजयेद्देवमुपचारैश्च कैः प्रभो । १

श्रीभगवान्—

दीक्षितै स्साधकै श्चैव तथैव परिचारकैः
खादूदकैश्च पुष्पैश्च गन्धै नानाविधैरपि । २

धूपै गुण्गुलुमिश्रैश्च दीपै वर्त्तिसमन्वितैः
वस्त्रै इचैवोपवीतैश्च माल्यै नानाविधैरपि । ३

गीतनृत्तैश्च वाद्यैश्च स्तोत्रैश्चैव ग्रदक्षिणैः
वाहनै श्चामरैश्चैव शङ्ककाहलनादकैः । ४

मात्राभि स्तालवृन्तैश्च स्नानैश्च कलशोदकैः
नीराजनै दर्पयुक्तै रध्यपाद्यादिकै स्तथा । ५

कर्पूरैश्चैव ताम्बूलैः गोदानै शशान्तिकुम्भकैः
भक्ष्यै भोज्यैस्तथा पेयै लेद्यैश्चोष्यै महादिकैः । ६

जपैः प्रणामै दर्नैश्च होमैश्चैव विशेषतः
बलिदानैरुत्सवैश्च विम्बै नानाविधैरपि । ७

- प्रासादमण्डपैश्चैव परिवारसमन्वितैः
अनन्तगरुडाद्यैश्च उत्सवाद्यै विशेषतः । ८
- मण्डलाराधनैश्चैव तथा वै कुम्भपूजनैः
वह्निसंपूजनै श्रैव मासपूजासमन्वितैः । ९
- पवित्रारोहणेनाथ पत्रपुष्पोत्सवेन च
दमनारोहणै श्रैव तथा चैव फलोत्सवैः । १०
- प्रायश्चित्तविधानैश्च तथा विष्णवादिपूजनैः
आवण्यामर्चनै श्रैव पौर्णमासद्वयार्चनैः । ११
- श्रीजयन्त्रयुत्सवैश्चैव तथा कुत्तिकपूजनैः
आग्रायणै विशेषेण तथाचाध्ययनोत्सवैः । १२
- वसन्तोत्सवै विशेषै स्थथा चैव जःत्सवैः ?
तुलस्याराधनैश्चैव तथा पत्रैश्च चम्पकैः । १३
- एतै स्संपूजयेदेव मन्यथा दोषकृद्धवेत्
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन एतै द्रव्यैः सुपूजयेत् । १४
- नित्यैर्नैमित्तिकैश्चैव तथा काम्यै महोत्सवैः
एतत्कर्म विना चेतु राजराष्ट्रभयं भवेत् । १५
- महदोषमवाग्नोति सर्वसंहारकारणम्
उपचारानयो वक्ष्ये समासादवधारय । १६

- ज्ञानयोगं कर्मयोगं द्विविधं तदुपायकम्
कर्मयोगाच्च भगवन् ज्ञानयोगं प्रजायते । १७
- कर्मयोगविशेषेण केशवाराधनं परम्
केशवाराधनं चैव राजराष्ट्रसुखावहम् । १९
- सर्वदुःखोपशमनं सर्वज्ञानफलप्रदम्
भगवद्ज्ञानफलदं विष्णुप्रीतिकरं शुभम् । १९
- देवदेवप्रसादेन सर्वदुःखक्षयावहम्
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन केशवाराधनं चरेत् । २०
- पञ्चशुद्धिविधिं कुर्यात् प्रथमं मुनिसत्तम
भूतशुद्धि द्रव्यशुद्धिः स्थानशुद्धि स्तथैव च । २१
- पात्रशुद्धि स्तथा पश्चात् विष्वशुद्धिस्तु पञ्चमम्
स्थानमाचमनं चैव देहशुद्धि विशिष्यते । २२
- सत्येन ध्यानयोगेन मनश्शुद्धिरिहोच्यते
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं ध्यानं वै विष्णुचिन्तनम् । २३
- मार्जनालेपने चैव स्थानशुद्धि विधीयते
दहनाप्यायने चैव क्षालनात् प्रोक्षणादपि । २४
- द्रव्यशुद्धिं विजानीयात् साधकः परमार्थवित्
पात्राणि पूततोयेन शुद्धं प्रक्षालयेत् वै । २५

तिन्त्रिणी सिकताम्भोभिः विम्बशुद्धिः प्रजायते
एवं शुद्धि क्रमात्कृत्वा भद्रपीठं तु विन्यसेत् । २६

वस्त्रे तु फलकेवापि न्यसेदधर्यादि पात्रकान्
अर्ध्यं पाद्यं तथाचामं स्नानीयं शुद्धपात्रकम् । २७

अग्न्यादिब्रह्मपर्यन्तमाधारोपरि विन्यसेत्
अर्ध्ये गन्धं फलं चैव पाद्ये दूर्वा तिलं तथा । २८

एलालवङ्गमाचामे स्नानीये चन्दनं परम्
शुद्धतोये विशेषेण तथैव परिपूजनम् । २९

श्रीर्ध्यस्य भवेदेवी वागीशीत्वाचमस्य च
पाद्ये च पितरं देवं स्नानीये वरुणं तथा । ३०

शुद्धोदके च शान्तिं च पञ्च पात्रस्यदेवताः
दहनाप्यायनेचैव सौरभेयीप्रदर्शनम् । ३१

छोटिकादर्शनं कुर्यात् गन्धपुष्पादिधूपकैः
पूजयेत् सर्वपात्राणि पञ्चोपनिषदैः क्रमात् । ३२

उद्भाष्टं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पै स्तथैव च
द्वारपूजां ततः कुर्यात् द्वारस्थाने विशेषतः । ३३

आत्मानमर्चयित्वा तु गुरुपंक्तिं प्रपूजयेत्
गुरुं परं गुरुं चैव तथा सिद्धगण यजेत् । ३४

द्वारपूजां पुरा विप्र प्रासादपुरुषं यजेत्
पीठस्थदेवतान् सर्वान् गन्धपुष्पादिभि र्यजेत् । ३५

धर्मादिचतुरश्चैव अधर्मादीस्तथैव च
वेददीनश्चतुरश्चैव युगादीश्चतुरस्तथा । ३६

गुणत्रयं तदूर्ध्वे तु तदूर्ध्वे मण्डलत्रयम्
आधारं प्रथमं कूर्म कालाग्निं तदनन्तरम् । ३७

अनन्तं मणिकं चैव भद्रपीठं च पङ्कजम्
स्थानमापूजयेत् सर्वान् परिवारांस्तथैव च । ३८

वासुदेवादिकांश्चैव तथा शङ्खादिकान् परम्
कुमुदादि गणान् सर्वान् तथा इन्द्रादिपालकान् । ३९

विष्वक्सेनगणान् सर्वाश्चण्डादिकपुरस्सरम्
एतान् संपूजयेदधर्यगन्धपुष्पादिधूपकैः । ४०

आवाहनं ततः कुर्यात् मूलाद्वै कर्मकौतुकम्
अनेकैरुपचारैर्वा अष्टोचरशतैस्तु वा । ४१

चतुष्षष्ठिक्रमं वापि द्वार्तिंशक्रममेव च
परार्थयजने विप्र एतन्यूनं न कारयेत् । ४२

आत्मार्थे षोडशं प्रोक्तं द्वार्तिंशत्क्रममेव वा
आवाहनं नमस्कारः प्रत्यूत्थानमनन्तरम् । ४३

पुष्पाञ्जलिः स्वागतोक्तिरासनं पादपीठिका
अर्ध्यं पादं तथाचामं तत्क्रमो वक्ष्यतेऽधुना । ४४

अर्ध्यदाने विशेषेण घण्टां शङ्खं निनादयेत्
आवाहने तु विप्रेन्द्र निगमं वाद्यमाचरेत् ४५

शङ्खद्वयं काहलच्च शृङ्गनादं तथैव च
पाददाने तु विप्रेन्द्र द्विर्द्याच्च पदाम्बुजे । ४६

वस्त्रेण मार्जनं कृत्वा चन्दनालेपनं चरेत्
पुष्पं पृथक् पृथक् दद्यात् सुगन्धं पाद्यमेव वा । ४७

पाददाने तु शङ्खस्यादाचामं हीनशङ्खकम्
आचामं तु त्रिर्द्यातु द्विरुन्मृज्य सुर्संस्पृशेत् । ४८

नेत्रं नासां तथा श्रोत्रमंसयोर्द्धितयं स्पृशेत्
अर्ध्यं शिरसि विन्यस्य पादं पादाम्बुजद्वये । ४९

आचामं हस्तके दद्याच्चक्षुरादेस्तु तत्र तु
उन्मृजाकरणे विप्र तिर्यज्जुर्धिन परामृशेत् । ५०

गन्धानुलेपनं देयं पुष्पं शिरसि अंसयोः
मुक्तपुष्पश्च पत्रं च त्रिर्द्याद्द्वे पदाम्बुजे । ५१

धूपदानं मधुपर्कं ताम्बूलं गन्धभावितम्
मुद्रमात्रप्रदानं च पादुकं स्वानविष्टरम् । २२

- मधुरक्प्रदाने तु आचामं केवलं ददेत्
आसनेषु च सर्वेषु वस्त्रताम्बूलदानके । ५३
- पादप्रक्षालने चैव भोजनान्ते विशेषतः
आचामं कारयेन्नित्यं वस्त्रमञ्जनलेपनम् । ५४
- स्नानासनं निवेद्याथ पादप्रक्षालनं चरेत्
आचामं स्नानशारीं च पुनराचाममेव च । ५५
- दन्तधावनकं चैव जिह्वानिलेखनं तथा
गण्डूषाचमनं चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनम् । ५६
- मुखवासं च ताम्बूलं तथा दर्पणपूर्वकम्
स्कन्धशारीं तथा तैलं सुगन्धं कुसुमावृतम् । ५७
- नेत्रवस्त्रावबद्धं च अपूपानि निवेदयेत्
वीजयेत्तालवृत्तेन अभ्यङ्गं सम्यगाचरेत् । ५८
- अपूपादिनिवेद्यान्ते आचामं नागवल्लिकां
कदलीमुष्णोकं चैव मुखलेपं समाचरेत् । ५९
- चन्दनं मुखलेपार्थं मुष्टिकर्पूरभावितम्
तैलं बहुसुगन्धं च उदकं स्वादु शीतलम् । ६०
- शुद्धस्नानं ततः कृत्वा धौतवस्त्रं प्रदापयेत्
अध्यं च रजनीस्नानं पुनः स्नानं तथैव च । ६१

- धौतवस्त्रप्रदानं च पात्राणां च प्रकल्पनम्
पूजनं पूर्ववत् कुर्यादर्थदानं समाचरेत् ।   ६२
- पाद्यमाचमनीयं च गन्धालेपनमाचरेत्
पवित्रं चोपवीतं च उत्तरासङ्गमेव च ।   ६३
- पुष्पमाला धूपदानं दीपं वेदैश्च पाठनम्
नानाविधानि स्तोत्राणि गद्यपद्यगतानि च ।   ६४
- प्राकृतं मङ्गलं चैव पैशाचं मङ्गलं तथा
गीतमङ्गलकं चैव नृत्तं वाद्यं तथैव च ।   ६५
- सहस्रधारया स्नानं कलशस्नानपूर्वकम्
द्वादशं नवकं वापि यथा विचानुसारतः ।   ६६
- घृतं पाद्यं दधि चैव अर्द्धं क्षीरमतः परम्
आचामं गन्धतोयं च पञ्चगव्यं कषायकम् ।   ६७
- यथा नवघटे प्रोक्तं द्वादशे वाधिकं शृणु
रत्नं लोहं फलं पुष्पं मध्ये च चतुरःक्रमात् ।   ६८
- द्रव्याणामप्यलाभे तु तद्वग्नैकं प्रशस्यते
नित्ये च स्नपने चैव कौतुकेनाङ्कुरार्पणम् ।   ६९
- निशाचूर्णैः स्नपनं नेष्यते मण्टपस्थले
अन्तरान्तरयोगेन अर्द्धदानं समाचरेत् ।   ७०

- सहस्रधारया स्नान मनुवाकत्रयं भवेत्
विष्णुसूक्ताभिषेकं च श्रीसूक्तेन श्रियं तथा । ७१
- भूसूक्तेन भुवं प्रोक्तं स्नपने प्रत्यृचं भवेत्
अष्टाक्षरेण वा सर्वे द्वादशाक्षरेण भवेत् । ७२
- स्नानान्ते भोजनान्ते च अलङ्कारासनान्तके
सायाहे तु विशेषेण नीराजनमथाचरेत् । ७३
- ब्रामयेद्घटदीपेन एकधा वा द्विधा त्रिधा
बहुदीपसमायुक्तं नीराजनपरिस्थितम् । ७४
- द्वयं चतुर्थं षट्कं वा अष्टकं दशकं तु वा
द्वादशं षोडशं वापि विंशं त्रिंशमथापि वा । ७५
- घटदीपं विशेषेण दीक्षितेन परिष्कृतम्
अर्चयेदर्ध्यपुष्पाद्यौ देवं तुष्ट्वा यथाक्रमम् । ७६
- ब्रामयेदेवदेवेशो आपादतलमस्तकम्
धौतवस्त्रद्वयेनैव शिरोगात्रं ग्रमार्जयेत् । ७७
- अधरोत्तरवस्त्रं च शिरोवेष्टनमाचरेत्
गीतवाद्यादिसंयुक्तमलंकारासनं नयेत् । ७८
- अलंकारैरलंकृत्य आसने च विशेषतः
...   .   समाविशेत् ? । ७९

- अध्यादिकल्पनं कुर्यात् पूर्ववन्मंत्रवित्तम्
द्वाराचर्चनं ततः कुर्यात् परिवाराचर्चनं तथा । ८०
- विष्वकूसेनार्चनं चैव पीठदेवार्चनं तथा
अध्यादिकं तथा कुर्यात् पाद्यमाचमनं तथा । ८१
- प्रतिग्रहत्रयं प्रोक्तं समाराधनकर्मणि
कर्पूररजसायुक्तं शरीरस्नानमाचरेत् । ८२
- मृगमदं शिरस्नानं प्रोक्तं वै विष्णुना पुरा
गात्रानुलेपनं कुर्यात् तथावै मिश्रचन्दनैः । ८३
- बाहुमूलद्वये विप्र कृत्रिमालेपनं भवेत्
गन्धै ननाविधैः पुष्पै शिशरोवेष्टनमाचरेत् । ८४
- मछुदण्डसमाकारं कणिंकाकारमेव च
शिरोमाल्यैरलंकृत्य बाहुमूले प्रलम्बयेत् । ८५
- उपवीतं प्रदद्यातु भूषणानि तथैव च
ललाटे तिलकं कुत्वा तथा चोर्ध्वं च पुण्ड्रकम् । ८६
- ताम्बूलं दर्पणं चैव धूपं दीपं तथैव च
वाहनं चामरं छत्रं ध्वजं मङ्गलकीर्तनम् । ८७
- बेदधोषं पुराणञ्च शङ्खकाहलनादनम्
गीतं नृत्यं तथा वादं मात्रादानपुरस्सरम् । ८८

- प्रदक्षिणं नमस्कार स्तथा नीराजनं भवेत्
भोज्यासने तु देवेशं त्रिभि र्भागवतैस्सह । ८९
- पायमध्यं तथाचामं मधुपर्कमनन्तरम्
आचामं चैव ताम्बूलं तिलगोदानमेव च । ९०
- अङ्गशाटीं तथा द्यादर्हणं भोजनं तथा
पायसं चैव मुद्रान्नं शुद्धान्नं पायसैर्युतं । ९१
- पानकं चैव पानीयं गण्डषाचमनं तथा
वस्त्रेण मार्जनं कृत्वा गन्धालेपनमाचरेत् । ९२
- पाञ्चरात्रान् समाहूय अष्टर्यादैस्संप्रपूजयेत्
तंत्रदानं ततः कृयान्मधुपर्कपुरस्सरम् । ९३
- मात्रादानं ततःकृत्वा ताम्बूलं च निवेदयेत्
अक्षमालां समभ्यर्च्य जपकर्म समाचरेत् । ९४
- महानसं प्रविश्याथ होमकर्म समाचरेत्
इति संक्षेपतः प्रोक्तं समाराधनमुत्तमम् । ९५
- इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
समाराधनविधिर्नाम सप्तदशोऽध्यायः
-

अथ अष्टादशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

अग्निकार्यमथो वक्ष्ये सङ्ग्रहान्मुनिसत्तम
पचनालयमासाद्य द्वारमभ्यर्थ्य साधकः । १

चुल्ल्यां दक्षिणतो विप्र होमकुण्डं समाचरेत्
चतुरश्रं समंचैव योनिनाभिसमन्वितम् । २

मेखलात्रयसंयुक्तं पीठकादिसमन्वितम्
कुण्डस्य दक्षिणे पाश्वे आसने तु समाविशेत् । ३

श्रीकरं विस्तरे पाश्वे उल्लेखनमथाचरेत्
पूर्वाग्ने त्रिभिरैखैश्च उत्तराग्ने तथैव च । ४

पूर्वाग्नं याम्यसौम्यं स्यादुत्तराग्नं तु पश्चिमम्
अग्निं समिन्धयेत्पश्चात् प्राणायाममथाचरेत् । ५

दर्भैः परिस्तरेचत्र वासुदेवादिमन्त्रतः
कुण्डस्योत्तरपाश्वे तु दर्भैस्तत्र परिस्तरेत् । ६

पात्राणां सादनं कुर्याद्वितयुग्मेन साधकः
आज्यपात्रं तथा दर्वीं प्रोक्षणीं प्रणीतामपि । ७

इधम् दर्वीं विशेषेण साधयेन्मन्त्रवित्तमः
प्रोक्षणीं पुरतो न्यस्य पवित्रं तत्र निश्चिपेत् । ८

पूरयेऽन्नलपात्रेण तत्रोत्पावनमाचरेत्
तज्जलैः प्रोक्षयेत्पात्राण्युत्तानं सम्यगाचरेत् । ९

पुनश्च प्रोक्षणं कुर्यात् प्रणीतां पुरतो न्यसेत्
उत्पावनं पूर्ववत्कृत्वा दर्भेण च विधानतः । १०

ललाटसममुद्ध्रुत्य स्थापयेन्मेखलोपरि
अग्नेरुत्तरपाश्वे तु ब्रह्मकूर्चं विनिक्षिपेत् । ११

ब्रह्माणमर्चयेद्विद्वान् अर्घ्यगन्धादिभिः क्रमात्
आज्यपात्रं समादाय आज्यं निक्षिप्य साधकः । १३

अग्नेरुत्तरपाश्वे तु अङ्गारान्विभजेत्ततः
विभज्योष्ठ्वे प्रतिष्ठाप्य दर्भानादीपयेत्ततः । १३

दर्भाग्रौ तत्र निक्षिप्य पुनरादीप्य दर्शयेत्
आज्यपात्रं समुद्ध्रुत्य अङ्गारान् सहयोजयेत् । १४

आदाय पुरतो न्यस्य उत्पावनं सम्यगाचरेत्
कूर्चमग्रे विनिक्षिप्य सौरभेयीं प्रदर्शयेत् । १५

दर्वीमादाय सव्येन अपसव्येन दर्भकम्
त्रिधा सन्तापयेद्विद्वान् दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत् । १६

परिधिं विन्यसेद्विप्र आज्यं दक्षिणमुत्तरे
परिषेचनं क्रमात् कृत्वा ऊर्ध्वं विन्यस्य कोणयोः । १७

अनुयाजन्यसेद्विद्वान् प्रणीतां मुखमध्यमे
इधमहोमं ततः कृत्वा आघारं जुहुयात्ततः । १८

अनिलाद्यग्निपर्यन्तमाघारं प्रथमं हुवेत्
नैऋतादीश पर्यन्तमाघारं तु द्वितीयकम् । १९

अग्नेससव्यापसव्ये तु अग्नेस्सोमेन हूयते
देवीं देवं ततो दद्याद्वतुसङ्गमनं परम् । २०

उभाभ्यामपि सञ्चातमग्निं च परिचिन्तयेत्
होमान्तादिक्रियां? कृत्वा आज्येन द्विजसत्तम । २१

समिदाज्येन चरुणा प्रत्येकं पौडशाहुतीः
जिह्वाहोमं ततः कृत्वा ज्ञात्वा शक्तिं च होमयेत् । २२

नित्यहोमं विशेषेण क्रमाद्वक्ष्ये विशेषतः
अग्निं समिन्धयेत्पश्चात् प्राणायामं च कारयेत् । २३

परिषेचनं क्रमात्कृत्वा अग्निं ध्यात्वा समर्चयेत्
समिदाज्येन चरुणा यद्वा आज्येन वा भवेत् । २४

मूलमन्त्रत्रयेणैव विर्द्व्यैः परिहोमयेत्
द्वादशष्टाहुतीर्वापि बलिं दद्यात्समन्ततः । २५

आत्मनः पुरतश्चैव पितृणां पिण्डमाचरेत्
दर्भैः परिस्तरेत्पश्चात् कबलत्रयमाचरेत् । २६

- पितृमातृगणाभ्यां वै विश्वेदेवा अनन्तरम्
कबलंवितयं दद्याद्वामहस्तेन देशिकः । २७
- जलपूर्वं प्रदद्यात्तु पश्चाद्वै परिषेचनम्
पितृणां संविभागेन देवदेवः प्रसीदति । २८
- देवदेवप्रसादेन सर्वसिद्धिकरं भवेत्
बलिकार्यं प्रवक्ष्यामि समासादवधारय । २९
- बलिञ्च पूर्वतः कृत्वा पश्चादुत्सवमाचरेत्
चरुपात्रं च पुष्पञ्च घण्टां वै धूपपात्रकम् । ३०
- बलिदाने विशेषेण शङ्खभेरीरवाकुलैः
गर्भद्वारादि पीठान्तं बलिं दद्याद्विचक्षणः । ३१
- कुमुदादि गणानां च इन्द्रादीनां पृथक् पृथक्
मुष्ट्या परिमितै द्रव्यैः त्रिदद्यात् बलिकर्मणि । ३२
- पूर्वमभ्यन्तर्य चाध्याद्यै र्जलपूर्वं विनिक्षेपेत्
घण्टाशब्देन संयुक्तं बलिवाद्येन संयुतम् । ३३
- चण्डं चैव प्रचण्डं च शङ्खपद्मनिधींस्तथा
भद्रं चैव सुभद्रं च तथा धातृविधातृकौ । ३४
- जयं च विजयं चैव तत्तद्द्वारेषु पूजयेत्
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं मुसलं खज्जमेव च । ३५

शाङ्गं च वनमालां च अन्तरावरणे स्थितान् कुमुदं कुमुदाक्षत्र्व पुण्डरीकं च वामनम् ।	३६
शङ्कुकर्णं सर्वनेत्रं सुमुखं सुप्रतिष्ठितम् इन्द्रमग्निं यमं चैव निर्कृतिं वरुणं तथा ।	३७
वायुं सोमं तथैशानं तृतीयावरणे स्थितम् विश्वेश्वरं च दिग्भागे क्षेत्रपालबलिं ददेत् ।	३८
पीठोपरि विशेषेण सर्वभूतबलिं क्षिपेत् एवं दत्त्वा विधानेन नित्योत्सवमथाचरेत् ।	३९
बलिबिम्बं समादाय यानमारोप्य देशिकः छत्रचामरसंयुक्तं वहूदीपसमन्वितम् ।	४०
अनेकैः परिकरैर्युक्तं गीतवाद्यसमन्वितम् आनयेदेवदेवेशं प्रादक्षिण्येन मन्दिरम् ।	४१
एकधा वा द्विधा वापि त्रिधा वापि परिभ्रमेत् बलिपीठं परिआम्य पूर्वपाश्वे स्थितिं चरेत् ।	४२
गीतं नृतं च वाद्यं च श्रावयेदेवदेवकम् गमयेन्मन्दिरं प्राज्ञो मण्डपे सन्निवेशयेत् ।	४३
पूजयेच निवेद्यान्तं मर्घ्यगन्धादिना तथा अर्घ्यं पाद्यं तथाचामं गन्धं पुष्पं च धूपकम् ।	४४

दीपं निवेदनश्चैव ताम्बूलं गीतवाद्यकम्
स्थाने सन्निवेश्याथ विष्वक्सेनं प्रसादयेत् । ४५

अद्यादिदीपर्यन्तं पूजयित्वा विचक्षणः
निवेद्यस्यैकपात्रं तु विष्वक्सेनाय दापयेत् । ४६

तच्छेषं देवतावृन्दै मुक्तमन्यो न संस्पृशेत्
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा प्रणिपत्य जनार्दनम् । ४७

स्वगृहे संप्रविश्याथ अनुयागं समाचरेत्
आचार्ये भोजनाद्वीने देवपूजा च निष्फला । ४८

यथाचाग्निमुखे भुङ्गे देवकारिमुखे हरिः
आचार्ये सुप्रसन्ने तु देवदेवः प्रसीदति । ४९

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
अग्निकार्यबलिप्रदानविधिर्नाम अष्टादशोऽध्यायः

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

भृगुः—

स्नपनं श्रोतुमिच्छामि देवदेवस्य शार्ङ्गिणः
कालं ब्रूहि मम ब्रह्मन् द्रव्याणां विस्तुतिं क्रमात् । १

श्रीभगवान्—

स्नपनं ते प्रवक्ष्यामि विस्तरेण तवानघ
स्नपनं द्विविधं प्रोक्तं परापरविभेदतः । २

- परं तु त्रिविधं प्रोक्तं मपरं द्वादशं भवेत्
सहस्रं तदर्थकञ्च तदर्थन्तु तदर्थकम् । ३
- त्रिप्रकारं मया प्रोक्तं परंचैव विशेषतः
एकं त्रयं तथा पञ्च नवकं द्वादशं तथा । ४
- सप्तदशं पञ्चविंशं षट्त्रिंशत्त्वं नवोत्तरम्
चत्वारिंशद्विशेषेण अशीत्येकादशं क्रमात् । ५
- अष्टोत्तरशतं चैव एवं द्वादशकं भवेत्
अयने विषुवे चैव पौर्णमासद्वयेऽपि च । ६
- द्वादश्यां तु विशेषेण श्रवणे जन्मऋक्षके
अभिषेकदिनेवापि दमनारोहणादिके । ७
- उत्सवाद्यन्तकाले तु पुष्पयागे विशेषतः
पवित्रारोहणे चैव तावत् पुष्पफलोत्सवे । ८
- चतुःस्थानार्चने चैव अनावृष्टिविधौ तथा
दुर्निंमित्ते च संजाते दुर्भिक्षे व्याधिपीडने । ९
- विशेषयजने चैव द्रव्याणां पूरणेऽपि च
स्नपनं कारयेद्विद्वानन्यथा दोषकृद्धवेत् । १०
- सुवर्णं रजतं वापि ताम्रं मृण्मय मेव वा
पक्षबिम्बफलाकारं मृण्मयं दोषवर्जितम् । ११

- आढकंचोत्तमं प्रोक्तं तदर्थं मध्यमं भवेत्
तदर्थमध्यमं प्रोक्तं विविधं कारयेद्गुधः । १२
- तद्वयं करकं प्रोक्तं तद्वयं कुम्भमुच्यते
तद्वयं तु महाकुम्भमेतन्मानं प्रकीर्तिम् । १३
- मानेन निश्चितं सर्वं तस्मान्मानं हि पूरकम्
मृत्कुम्भे सूत्रवेष्टं स्यालोहे तु परिवर्जयेत् । १४
- वस्त्रं कूर्चं शरावं च द्रव्यं सामान्यकं भवेत्
स्नपनं द्विविधं प्रोक्तं कर्माङ्गं केवलं भवेत् । १५
- कर्माङ्गे तु विशेषेण नाङ्कुरं कौतुकं भवेत्
केवले तु विशेषेण अङ्कुरं कौतुकं भवेत् । १६
- कर्माङ्गमुत्सवाद्येषु विषुवाद्येषु केवलम्
मण्डपालंकृतिं कुर्यात् प्रतिष्ठाकर्मवद्द्विजः । १७
- केवले तु हि विप्रेन्द्र चतुस्थानार्चनं चरेत्
मण्डलं कारयेद्गीमान् यजमानेच्छया ततः । १८
- मण्डपस्योत्तरे पंक्तौ कुम्भमण्डलकुण्डलम्
पूर्वादि पंश्चिमान्ते तु क्रमेणैव प्रकल्पयेत् । १९
- मण्डपस्य तु मध्ये तु कलशस्थापनं चरेत्
विम्बसंस्थापनं पूर्वं सूत्रपातं समाचरेत् । २०

कलशस्यानुरूपेण एकद्वित्रितयेऽपि वा
नवकादिषु विप्रेन्द्र सूत्रपातं समाचरेत् । २१

कोष्ठकोणे विशेषेण व्रीहिप्रस्थं प्रपूरयेत्
कलशाधिवासनं कुर्यात् पथिमे कलशस्पदे । २२

मार्गत्रयं तथा कृत्वा व्रीहीनास्तीर्य तण्डुलैः
दर्भैः परिस्तरेत्तत्र प्राङ्गुखः परमेष्ठिना । २३

तस्योपरि न्यसेत्कुम्भान् पुरुषेणैव देशिकः
शोषणादिक्रियां कृत्वा अध्याद्यैः परिपूजयेत् । २४

अधोमुखान् न्यसेत्कुम्भान् विश्वेनैव तु देशिकः
अक्षतान्विकिरेत्पश्चात् निवृत्तिमन्त्रेण ? मन्त्रवित् २५

दर्भानुपरि संस्तीर्य सर्पमन्वेण मन्त्रवित्
वाससाच्छादयेत्पश्चात् बलिं दद्यात् समन्ततः । २६

द्रव्याधिवासनं कुर्यात् तत्काले देशिकोत्तमः
द्रव्याधिवासने विप्र संपाताज्येन सेचयेत् । २७

एतत्कर्म विशेषेण सर्वसामान्यकं भवेत्
अङ्कुरं कौतुकं चैव तथा कुम्भाधिवासनम् । २८

कर्मरम्भदिनात्पूर्वं सद्यो वा सकलं चरेत्
द्वारपूजाविधिं चैव पुण्याहं चैव कारयेत् । २९

- कुम्भमण्डलविम्बाग्निपूजनं तदनन्तरम्
कलशस्नपनं चैव चूर्णस्नान मनन्तरम् । ३०
- शुद्धस्नानं ततः कुर्यात् रजनीस्नानमेव च
सहस्रधारया स्नानं नीराजनमनन्तरम् । ३१
- मण्डपासनकार्यच्च भोज्यासनमतःपरम्
पूर्णाहुतिं ततः कुर्यात् बलिं दद्यात् समन्ततः । ३२
- एतत्कर्म क्रमात्प्रोक्तमस्मिन् भद्रमये ग्रभो !
एकबेरविधानेतु तत्रैव स्नपनं भवेत् । ३३
- बहुबेरविधाने तु स्नपने स्नपनं भवेत्
उत्सवे तु तथाभावे तथाभावे तु कौतुके । ३४
- लेपभित्तिपटस्थे तु कर्माचार्यां समाचरेत्
दर्पणे तदभावे तु तदभावे तु कूर्चके । ३५
- कर्माङ्गस्नपने विप्र उत्सवे सर्वमाचरेत्
अथ द्रव्यनाम—
- द्रव्यन्यासमथो वक्ष्ये समासादवधारय । ३६
- उदककुम्भे घृतं प्रोक्तं पञ्चगव्य मथापि वा
केवलं गन्धपुष्पं वा निश्चिपेतन्त्रवित्तमः । ३७
- तृतीये तु विशेषेण पत्रं पुष्पं फलं भवेत्
पञ्चकुम्भे तु विप्रेन्द्र पञ्चगव्यमथो भवेत् । ३८

- गन्धपुष्पफलं चैव पत्रं धान्यं तथैव च
पञ्चगव्यमथोवापि नवके वक्ष्यते ऽधुना । ३९
- घृतादिकमथो वापि नवरत्नोदकं तु वा
नवगन्धादिकं वापि द्वादशे वक्ष्यते ऽधुना । ४०
- द्विधा वाथ त्रिधावापि चतुरादिघृतादिकम्
धात्रीफलोदकच्चैव लोध्रतोयमनन्तरम् । ४१
- रक्तचन्दनतोयं च रजनीनीरमुत्तमम्
ग्रन्थीफलवचाश्वत्थ तोयं ततः तृणोदकम् । ४२
- प्रियङ्गुवारि तदनु मौञ्जीजलमतःपरम्
सिद्धार्थं यवतोयं च सर्वौषधिजलं तथा । ४३
- पत्रपुष्पोदकं चैव द्वादशैते प्रकीर्तिः
अथ सप्तदशे कुम्भे द्रव्यं वक्ष्ये यथाक्रमम् । ४४
- घृतमुष्णोदकं चैव रत्नवारि फलोदकम्
लोहम्मार्जनगन्धं च अक्षतं च यवोदकम् । ४५
- पाद्यमध्यं तथाचामं पञ्चगव्यं तथा दधि
पयो मधु कषायं च क्रमात्सप्तदशं भवेत् । ४६
- पञ्चविंशति कुम्भेषु द्रव्यन्यासमथोच्यते
तन्मध्ये नवके विप्र घृतादीन् परिनिक्षिपेत् । ४७

घृतं पाद्यं दधि चैव अर्ध्यं क्षीरं मतः परम् आचामं गन्धतोयं च पञ्चगव्यं कषायकम् ।	४८
धात्रीफलोदकश्चैव क्रमाद्द्रव्यं विनिक्षिपेत् षट्त्रिंशत्कलशे ब्रह्मन् द्रव्यन्यासं प्रचक्षते ।	४९
द्रव्याणां नवकं प्रोक्तं षट्त्रिंशत्कलशे परम् घृतादि नवकं वापि गन्धादि नवकं तु वा ।	५०
चन्दनं कुङ्कुमं चैव कर्पूरमगरुं तथा एलालवज्ज्ञतकोलं मुशीरं कोष्ठमेव च ।	५१
एकोनपञ्चाशत्कलशे द्रव्यन्यासं ब्रवीमि ते ग्रधानसप्तदशकं द्रव्ययोगं क्रमेण च ।	५२
मध्यकुम्भे नवं चैव केवलं क्षीरमेव वा महादि कुम्भषट्के च घृतमेकं प्रपूरयेत् ।	५३
विदिकोणचतुष्केषु दधि चैव प्रपूरयेत् एकाशीतिघटे ब्रह्मन् द्रव्यन्यासक्रमं शृणु ।	५४
अत्र सप्तदशं श्रेष्ठं द्रव्यन्यासं क्रमेण तु घृतादिद्रव्यसङ्घं वा केवलं क्षीरमेव वा ।	५५
घृतं वा केवलं विप्र अष्टोत्तरशतं शृणु द्वात्रिंशकद्रव्यं तेषु मध्ये चैव चतुष्टये ।	५६

- गन्धं पुष्पं फलं चैव मूलं पत्रं तथाङ्कुरम्
हस्वमण्डलकंचैव दीर्घस्तंबकमेव च । ५७
- अथ दीर्घं च तच्चक्रनवकं परिकीर्तिंतम्
चन्दनं कुङ्कुमं चैव कर्पूरं हिमतोयकम् । ५८
- चतुर्मध्यमकुम्भैषु आग्नेयादिषु विन्यसेत्
शतपत्रं तथा जातिर्मङ्गिकावकुलं भवेत् । ५९
- पूर्वद्वादशके विप्र मध्ये वै दर्पणे न्यसेत्
कदलीपनसं चैव लिङ्कुचं चैव दाढिमम् । ६०
- आग्नेयद्वादशे कुम्भे न्यसेन्मध्ये तु पूर्ववत्
कर्पूरं चैव हीवेरमुशीरं च हरिद्रका । ६१
- याम्ये द्वादशके विप्र मध्ये कुम्भचतुष्टये
तुलसीबिल्वपत्रञ्च तथावै दन्तिकाद्यम् । ६२
- नैऋते विन्यसेत्पात्रे वारुणे चाङ्कुरं भवेत्
दूर्वाङ्कुरं सटा भद्रा विष्णुक्रान्तिर्मही गजम् । ६३
- मारुते स्तबकं वक्ष्ये शैवाल मगरुं तथा
पूर्वमाथर्विकश्चैव सौम्ये चैव प्रचक्षते । ६४
- पुन्नागं पाटलं चैव चूतमारग्वधं तथा
ईशान्ये वक्ष्यते ब्रह्मन् क्रमुकं नालिकेरकम् । ६५

- तालं वै रोलकमुक्तमध्यमेषु पदेषु च
अपरैकादशं प्रोक्तं परे त्रिविधमुच्यते । ६६
- सहस्रं च तदर्थं च तदर्थं च त्रयं भवेत्
एकादशघटे ? वक्ष्ये विस्तरेण तवानघ । ६७
- एकत्र मध्यमे स्थाप्य यमे च तु चतुष्टयम्
पञ्चमं दिक्क्वचुष्के च मध्ये चैकं प्रशस्यते । ६८
- नवके दिग्घटके प्रोक्तं मध्यमे द्वादशं शृणु
अष्टदिग्घटकं प्रोक्तं मध्ये चैव चतुष्टयम् । ६९
- सप्तदशक्रमे विप्र मध्यमं नवकं भवेत्
तद्वहि श्वाष्टदेशेषु अष्टकुम्भञ्च विन्यसेत् । ७०
- पञ्चविंशघटे विप्र मध्यमे नवके न्यसेत्
बहिष्पोडशकुम्भं स्यात् पद्मिंशत्कलशं शृणु । ७१
- चतुष्टयं चतुर्दिक्षु नवकोष्ठेषु विन्यसेत्
शृणु गुह्यमना विप्र चत्वारिंशनवोत्तरम् । ७२
- नवकं मध्यमे स्थाप्य अष्टदिक्पंचकं भवेत्
एकाशीतिघटे विप्र तत्क्रमं संप्रचक्षते । ७३
- नवकं नवकं ब्रह्मन् नवपंक्तिषु विन्यसेत्
अष्टोत्तरशते ब्रह्मन् स्थापनक्रम उच्यते । ७४

द्वादश द्वादश ब्रह्मन् नव पंक्तिषु विन्यसेत् सहस्रकलशे ब्रह्मन् स्थापनक्रम उच्यते ।	७५
क्षेत्रमध्यमदेशेषु अष्टादश घटान् न्यसेत् वक्कोष्ठेषु विश्रेन्द्र द्वितयं द्वितयं न्यसेत् ।	७६
तद्विस्त्वष्टदेशेषु पञ्चकं पञ्चकं न्यसेत् अष्टोत्तरशते कुम्भे तद्विश्व दिगन्तरे ।	७७
द्वादश द्वादश ब्रह्मन् नवपंक्तिषु विन्यसेत् अष्टोत्तरशतेनैव परितोदिक्षु विन्यसेत् ।	७८
एव मष्टादशैःकुम्भैः चतुष्षष्ठयधिके द्विज अष्टोत्तरशते कुम्भे प्रत्येकं नवपंक्तिषु ।	७९
ब्रह्मादीशानपर्यन्तं पंक्तौ पंक्तौ च विन्यसेत् शेषं पद्मत्रिंशकं कुम्भं निशाचूर्णेश्च पूरयेत् ।	८०
द्विप्रकारं मया ग्रोक्तं सहस्रघटवेशने पञ्चाशच्च घटे विप्र स्थापनं कथ्यतोऽधुना ।	८१
अष्टोत्तरशत मध्ये परितश्चाष्टदिक्षु च एकोनपञ्चाशद्विप्र तत्तदिक्षु च विन्यसेत् ।	८२
चतुश्शतैश्च कुम्भैश्च अष्टकुम्भविहीनके पञ्चाशद्विशतानां च कुम्भानां स्थापनं श्रृणु ।	८३

क्षेत्रेषु च चतुर्मध्ये चत्वारिंशब्दोत्तरम् तद्वहिश्चाष्टकुम्भेषु पञ्चविंशतिकं न्यसेत् ।	८४
शतद्वयच्च परितश्चैकचूर्णघटं ? भवेत् द्रव्यन्यास मथो वक्ष्ये सहस्रकलशेषु च ।	८५
मध्य अष्टादशे कुम्भे नवरत्नं विनिश्चिपेत् द्वन्द्वद्वन्द्वप्रयोगेन विन्यसेच्च घटद्वये ।	८६
चत्वारिंशद्वटे बाह्ये चैकैकं मौक्तिकं न्यसेत् अष्टोत्तरशते चैन्द्रे मूलेन परिपूरयेत् ।	८७
हीवेरश्चैव कर्चूरमुशीरं रजनीं तथा मध्ये कुम्भचतुष्केषु विन्यसेत्पावकान्वितम् ?	८८
बहिरष्टघटे विप्र हीवेरं परितो न्यसेत् तद्वहि श्चाष्टदेशेषु द्रव्यन्यासं चदामि ते ।	८९
रजनीद्वितयश्चैव शृङ्गिवेर मुशीरकम् उत्तम्लत्रितयंकान्तं कर्चूरं चाष्टकं भवेत् ।	९०
अष्टद्वादश कुम्भे तु प्रीतिद्रव्यन्तु विन्यसेत् पावकेष्टशते मध्ये चतुष्कं पत्रके न्यसेत् ।	९१
तुलसीद्वितयश्चैव तथा दमनिकाद्वयम् पावकादि विनिश्चिप्य शेषं वै तुलसीदलम् ।	९२

- बहिरष्टपदे विप्र पत्रवृन्दं वदामि ते ?
अश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षन्यग्रोधमेव च । ९३
- चूतं विल्वञ्च वकुलं क्रमात्त्रैव निश्चिपेत्
याम्याष्टके शते विप्र द्रव्यन्यासं प्रचक्ष्यते । ९४
- मध्यमे तु चतुष्कुम्भे चम्पकं वकुलं तथा
मालती शतपत्रञ्च आग्नेयादिषु विन्यसेत् । ९५
- बहिरष्टघटे विप्र विन्यसे छतपत्रिकाम्
तद्वहि शाष्टदेशेषु पुष्पपूरं विधीयते । ९६
- नन्दावर्तञ्च पुन्नागं मालती माधवं तथा
उत्पलत्रितयञ्चैव केतकीचारकं भवेत् । ९७
- एकैकं पूरयेत् सर्वान् कुम्भे कुम्भे पृथक् पृथक्
नैर्कृते चाष्टके ब्रह्मन् फलवृन्दं वदामि ते । ९८
- कदलीपनसञ्चैव मातृचूतं ? तथैव च
मध्यमे तु चतुष्कुम्भे पूर्वकं विन्यसेत् क्रमात् । ९९
- तद्वहि शाष्टकुम्भेषु विन्यसेत् कदलीफलम्
बहिरैन्द्रादियोगेन फलपूरं वदामि ते । १००
- लिङ्कुचं वकुलं चैव दाढिर्म मातुलङ्घकम्
पारावतं चामलकं नवाङ्गं विश्वमेव च । १०१

- एतद्व्यं क्रमेणैव पूरयेत् पूर्ववत् क्रमात्
वारुणे केवलं क्षीरं केवलं घृतमेव च । १०२
- वायव्ये संप्रवक्ष्यामि चन्दनं कुड्डुमं तथा
कर्पूरमगरुञ्जैव चतुष्कं विन्यसेत्क्रमात् । १०३
- परितश्चिशष्टकुम्भेषु केवलं चन्दनोदकम्
बहिःपूर्वादिके विप्र क्रमाद्व्यमथोच्यते । १०४
- मुरमाञ्जिष्ठकर्चूरं कोष्ठं वा चम्पकं तथा ।
एलालवज्ज्ञातकोलं क्रमाद्व्यं प्रकीर्तितम् । १०५
- सौम्ये द्वादशकुम्भेषु क्षीरमेकं प्रपूरयेत्
तद्वच्छाष्टमदशेषु क्रमाद्व्यं प्रचक्ष्यते । १०६
- गोमूत्रं गोमयञ्चैव दधि तकं तथैव च
तैलं सर्षपतैलं च नालिकेरं घृतं गुलम् । १०७
- ईशानकस्थ कुम्भेषु क्रमाद्व्यं निबोध मे
गुलतोयं चेक्षुतोयं शर्करोदकमेव च । १०८
- पुण्येषु साधकं चैव चतुष्कुम्भेषु विन्यसेत्
तद्वीजाष्टककुम्भेषु इक्षुसारं प्रपूरयेत् । १०९
- बहिः पूर्वादिकुम्भेषु क्रमाद्व्यं निबोध मे
तिलं लाजं च मुद्रं च त्रीहिमाषवचान्तथा । ११०

- गोधूमं च प्रियङ्गं च क्रमात्कुम्भेषु निक्षिपेत्
सहस्रमूर्तिमन्त्रेण स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् । १११
- ऋग्यजुस्सामाथर्वाद्यैः स्नापयेत्कलशं परम्
अष्टाक्षरेण वा सर्वे ढादशाक्षरतोपि वा । ११२
- पूर्वादिसोमपर्यन्त मुद्भारकम् इष्यते
आणेयादीशपर्यन्त मुद्भारंतु द्वितीयकम् । ११३
- पूर्वादिमध्यपर्यन्तं सर्वस्योद्भ्रहणं भवेत्
केवलं क्षीरमेकाङ्गं घृतं वा संभवं भवेत् । ११४
- नालिकेरजलैर्वापि केवलं तु सहस्रकम्
सहस्रार्धघटे वक्ष्ये द्रव्यन्यासं क्रमेण तु । ११५
- घृतं गन्धं तथा पुष्पं पत्रं मूलं फलं तथा
पञ्चगव्यं तथा क्षीरं ब्रह्माद्यशानपश्चिमम् । ११६
- ईशाने दधि विन्यस्य स्नापयेत्पुरुषोत्तमम्
अधमं स्नपनं वक्ष्ये द्रव्यन्यासक्रमेण तु । ११७
- मध्यकुम्भेषु सर्वेषु क्षीरमेकं प्रपूरयेत्
बहिश्चाष्टपदे विप्र पञ्चविंशतिसंख्यके । ११८
- अष्टर्यं पाद्यं तथाचामं तक्रं दधि घृतं मधुं
क्षेत्रायञ्च क्रमात्प्रोक्तं मृद्धनं पूर्ववद्धवेत् । ११९

द्रव्याणामप्यलभे तु तद्भागैकं प्रशस्यते
द्रव्याणां विष्णुदैवत्यं चक्रिकाणां तु गारुडम् । १२०

सूत्राणां शेषदैवत्यं पात्राणां फणिराजकम् ?
कूर्चेषु ब्रह्मदैवत्य माधारे धर्मदैवतम् । १२१

वाससां वासवो दैवं सर्वेषां विष्णुदैवतम्
यस्त्वापयति देवेशं द्रव्ययुक्तघटै नर । १२२

सर्वपापविनिर्मुक्त स्स याति ब्रह्मणः पदम्
सोऽतुलां श्रिय मासोति सर्वतीर्थफलं लभेत् । १२३

सर्वयज्ञफलश्चैव सर्वदानफलं भवेत्
संसारेण प्रतीयाति नात्र कार्या विचारणा १२४

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि अनिरुद्धसंहितायां
स्तपनविधिर्नाम एकोनविंशोऽध्यायः

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीभगवान्—

उत्सवं संप्रवक्ष्यामि विस्तरेण तवानघ
सवस्त्वमङ्गलं विद्धि उत्सवः स्तन्निवर्तकः ।

नित्यो नैमित्तिकः काम्य उत्सव ख्विधो भवेत्
ग्रतिसंवत्सरे मासि क्रियते सति नित्यकः । २

निमित्ते सति संजाते सतु नैमित्तिको भवेत्

भृगुः—

भूतादिदर्शने चैव दुर्भिक्षे व्याधिपीडने ३

परचक्रप्रवेशे च व्योम्नि नेमिस्खने तथा ।

दिव्यदुन्दुभिनिर्हादे वालमीनस्य दर्शने । ४

दर्शने सुरचापस्य पूर्भागे तथा निशि
अपरे मध्यमे वापि उल्कापाते विशेषतः । ५

आलयस्य चाग्निना दाहे प्रासादपतने तथा
प्राकारणोपुरादीनां चैत्यवृक्षादिपातने । ६

वल्मीकादि समुत्पन्ने मधुप्राप्ते तु मण्डले
भूमुजानां विशेषेण रोगादीनामुपस्थितौ । ७

ग्रहदोषे तु संप्राप्ते कुहूदोषसमुद्भवे
पुत्रदारादितो विप्र रोगादीनां समुद्भवे । ८

अनावृष्टौ चातिवृष्टौ देवब्राह्मणधातुके
पितृमातृवधे विप्र प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् । ९

उत्सवः परमो ब्रह्मन् नित्यो नैमित्तिकः स्मृतः
कामार्थमाचरेद्यस्तु काम्य इत्यभिधीयते । १०

उत्सव ख्विविधः प्रोक्त उत्तमादि विभेदतः
उत्तमो भास इत्युक्तः मध्यमः पक्ष उच्यते । ११

नवाहस्त्वधमः प्रोक्त इति शास्त्रस्य निश्चयः एकाहे च त्यहे चैव पञ्चसप्तनवाहके ।	१२
द्वादशाहे तथा पक्षे मासदूर्ध्वं च कारयेत् एकाहे च त्यहे चैव ध्वजकर्म न कारयेत् ।	१३
तीर्थकालमथो वक्ष्ये श्रूयतां मुनिसत्तम अयने विषुवे चैव ग्रहणे सोमसूर्ययोः ।	१४
राजजन्मदिने वापि अभिषेकदिनेऽपि वा पौर्णमासद्वये वापि श्रवणे सार्वमासिके ।	१५
ग्रतिष्ठादिवसे वापि ग्रामजन्मदिनेऽपि वा विषुवैकदिने ? विप्र तीर्थस्नानं समाचरेत् ।	१६
तीर्थस्नानदिनात्पूर्वं ध्वजारोहणमाचरेत् एकविंशदिने कुर्यान्नवाहोत्सवकर्मणि ।	१७
कर्मारम्भदिनात् पूर्वमष्टादशदिनेऽपि वा पक्षे मासे तथा कुर्यान्मासे मासद्वये तथा ।	१८
अथ वारदिने वापि ? तत्प्रकार स्थोच्यते ध्वजारोहणपूर्वं वा भेरीताडनपूर्वकम् ।	१९
अङ्कुरार्पणपूर्वं तु विविधो भेद उच्यते ध्वजारोहविधिं वक्ष्ये शृणु गुह्यं महामुने ।	२०

ध्वजारोहदिनात्पूर्वं पञ्चसप्तदिनेऽपि च
नवाहे वा मुनिश्रेष्ठ एकादशदिनेऽपि वा । २१

अङ्गुरानर्पयेद्विद्वान् पूर्वोक्तेन क्रमेण तु
अङ्गुरं त्रिविधं प्रोक्तं वीजप्रारोहतण्डुलम् । २२

बहुवारे तु वीजं सादल्पवारे प्ररोहकम्
सद्यःकाले विशेषेण तण्डलं संग्रचक्षते । २३

पालिका घटिकाचैव शरावं त्रिविधं भवेत्
पवित्रारोपणेचैव कलशस्योत्सवे ? तथा । २४

महावेरप्रतिष्ठायां पत्रपुष्पफलोत्सवे
देवदेवस्य विप्रेन्द्र त्रिविधञ्चाङ्गुरार्पणम् । २५

अन्येषु सर्वकार्येषु पालिकायां समाचरेत्
त्रिवर्गकरणे विप्र एकैकं षोडशं भवेत् । २६

द्वादशं चाऽष्टकं वाऽपि षट्कं वाऽपि चतुष्टयम्
केवलं पालिका चेति द्वादशाष्टमथापि ? वा । २७

त्रिवर्गपालिकोच्छ्रायं षोडशाङ्गुलमुत्तमम्
द्वादशाङ्गुल विस्तारमुन्मत्तुसुभाकृतिः । २८

- विलद्यसमायुक्ता पालिका संप्रचक्षते
बलयैक समायुक्तं शरावं संप्रचक्षते । २९
- घटिका पञ्चवक्त्रा स्यात् चतुर्दिङ्गाध्यतोन्मुखा
प्रक्षाल्य शुद्धतोयेन बलिं संपूरयेत्तृणैः । ३०
- रजनीपत्रदूर्वैश्च बन्धयेत्कण्ठदेशतः
तथा मृद्धाहकाले तु आनयेद्विनतासुतम् । ३१
- विष्वकूसेनं तथावापि हनूमन्तमथापि वा
नैकैःपरिजनैर्युक्तं खनित्रेण समुद्धरेत् । ३२
- पूर्ववद्वहणं कुर्यात् मण्डपालंकृतिं तथा
चतुःस्थानार्चनं चैव तथा द्वारादि पूजनम् । ३३
- पुण्याहोकिंत ततः कुर्यात् कलशं पूर्ववच्चरेत्
मण्डलं स्वस्तिकं वापि चक्राब्जमथवा द्विज । ३४
- पटं वक्ष्ये विशेषेण चित्रकर्म विशेषतः
दशहस्ताष्टहस्तं वा सप्तहस्त मथापि वा । ३५
- आयामार्धेन विस्तीर्ण शिखरं पुच्छसंयुतम्
निर्णेजितं खलीयुक्तं शोषितं लक्षणान्वितम् । ३६
- शिल्पशास्त्रानुसारेण चित्रयेचित्रवित्तमः
अर्धमर्धेन विस्तीर्ण पादेन कृतशेखरम् । ३७

मानोन्मानसमायुक्तं नवतालेन कल्पयेत् पटमध्ये लिखेदेवं पञ्चवर्णेन शिल्पवित् ।	३८
द्विभुजं कनकाकारं करण्डमकुटोज्यलम् गगने गमनारम्भ पक्षविक्षेपशोभितम् ।	३९
धृताञ्जलिपुरुं नीलनासाग्रं प्रियदर्शनम् दंष्ट्राकरालवदनं भुकुटीकुटिलेक्षणम् ।	४०
उत्कुञ्चितं वामपादं दक्षिणं पृष्ठतःस्थितम् अनन्तो वामकटको यज्ञस्त्रन्तु वासुकिः ।	४१
तथकः कटिस्त्रन्तु हारः कार्कोटकस्तथा पद्मो दक्षिणकर्णे तु महापद्मस्तु वामतः ।	४२
शङ्खशिशरः प्रदेशे तु गुलिकस्तु भुजान्तरे एतैरष्टोरगैरम्यै भूषितं भुजगोत्तमैः ।	४३
छत्रं चोपरिविन्यस्य पार्श्वयोः श्रेतचामरे दीपदण्डद्वयं पाश्वे शङ्खं चक्रं तु पार्श्वतः ।	४४
अधस्तादम्बुजं पूर्णं कुम्भपात्रञ्च पालिकाः अन्तरालपदं कालकृष्णोनैव समालिखेत् ।	४५
एवं पटं लिखित्वा तु प्रतिष्ठां सम्यगाचरेत् रज्जुं तन्तुगणेनैव कारयेदङ्गुष्ठनाहतः ।	४६